ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO OECONOMICO-POLITICA

POLITIKAI GAZDASÁGTAN

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЕКОНОМИЯ
POLITICAL ECONOMY
TOMUS XXIII.

HUNGARIA
SZEGED
1986

POLITIKAI GAZDASÁGTAN

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЕКОНОМИЯ
POLITICAL ECONOMY
TOMUS XXIII.

HUNGARIA
SZEGED
1986

E kötet szerzői:

DR. JÜRGEN BECKER egyetemi tanár, a közgazdaságtudományok doktora, Lipcse
DR. ÉGETŐ EMESE docens, a közgazdaságtudományok kandidátusa
DR. FARKAS BEÁTA tanársegéd, aspiráns
DR. FELEKY GÁBOR tanársegéd
DR. OLÁH JÁNOS tanársegéd, aspiráns
DR. VÁRNAY ERNŐ adjunktus
DRAGOJE ŽARKOVIĆ egyetemi tanár, Újvidék

HU ISSN 0563—0622

DR. JÜRGEN BECHER

A GAZDASÁGI MECHANIZMUS FOGALMA, LÉNYEGE ÉS MEGJELENÉSI FORMÁI A KGST ORSZÁGOKBAN

A fejlett szocializmus kialakítása megköveteli új, igényes társadalmi feladatok megoldását. Így a gazdaság vezetésének, tervezésének és gazdasági ösztönzésének tökéletesítését is, amely *sok új kérdésfeltevéssel jár,* és amelyek főként a szocializmus belső törvényszerűségeiből következnek. Ezek az új lehetőségek kihasználására irányulnak, amelyek a szocializmus fejlődéséből, a *saját társadalmi-gazdasági alapjaiból és a szocialista nemzetközi gazdasági integráció magasabb fokára való átmenetből származnak.* A KGST országok gazdasági tanácskozásán 1984-ben hangsúlyozták, hogy tevékenységük mobilizálásával a kölcsönös együttműködést az egész közösség és minden ország gazdasága dinamikus fejlődései céljából kell kihasználni.[1] Ebből kiindulva megállapították: „Az együttműködés mechanizmusának fejlesztéséhez és tökéletesítéséhez hozzá kell járulniuk a KGST-ben kidolgozandó javaslatoknak is, amelyek a KGST tagországok gazdasági mechanizmusának struktúráját közelítik, amelyek nagy jelentőségűek a kölcsönös gazdasági kapcsolatok fejlődésében".[2]

1. *A gazdasági mechanizmus fogalmáról*

Lenin már közvetlenül a Nagy Októberi Forradalom után, 1918-ban követelte: „A számvitel megszervezését, az üzemek fölötti ellenőrzést az egész állami gazdasági mechanizmus átalakítását, egyetlen nagy géppé, egy gazdasági organizmussá, amelyek úgy működnek, hogy százmillió embert egyetlen terv irányítja."[3] Ezzel először fejtette ki a „gazdasági mechanizmus" fogalmát, amely a Szovjetunió és más szocialista országok tudományos irodalmában az 1960-as években ismét fellépett gyakran alternatívan más kifejezésekkel, vagy megváltozott formákban:

a) Gazdasági mechanizmus illetve közgazdasági mechanizmus, a gazdaságvezetés mechanizmusa, új gazdasági mechanizmus kifejezéseket használják a Szovjetunióban, Csehszlovákiában és Bulgáriában. (Bulgáriában új közgazdasági megközelítésben használják a szociális irányítás rendszere vagy a tervezés, finanszírozás, hitelezés, árképzés és munkabérezés rendszere.)

b) Magyarországon a gazdaságirányítás új rendszere.

c) Az NDK-ban az irányítás, tervezés és közgazdasági szabályozás, illetve a gazdasági önelszámolás rendszere.

d) Romániában az új gazdasági és pénzügyi mechanizmus.

[1] A KGST tagországai gazdasági és tudományos-technikai együttműködésének további fejlődéséről és elmélyítéséről. Einheit, 1984. 7. sz. 599. old.

[2] Uo. 602. old.

[3] V. I. Lenin: A Szovjetunió Kommunista Pártjának rendkívüli VII. kongresszusa. Lenin Művei 27. köt Német Könyvkiadó, 1960. 77. old.

Valamely fogalmat vita tárgyává tenni csak akkor indokolt, ha ez a tudomány társadalmi hatékonyságát emeli. Ebben az értelemben mondta B. Brecht „a fogalmak, amelyek valamiből adódnak nagyon fontosak. Ezek fogantyúk, amelyekkel a dolgokat mozgatják."[4] Éppen ezért fontos a politikai gazdaságtanban a gazdasági mechanizmus fogalmával mint közgazdasági kategóriának a jellegzetességeivel, azaz mint „a társadalmi termelési viszonyok elméleti kifejezésével és absztrakciójával foglalkozni."[5] A meghatározás középpontjában az *intenzív bővített újratermelés döntő folyamatai* tényleges uralmának kell állnia. (Egy fogalmi vita, amely nem a társadalmi feladatok megoldását szolgálja, fölösleges és leköti az erőt, amely más területen szükséges.)

A szocialista gazdasági mechanizmust jellemezhetjük általános értelemben, mint a gazdálkodás fajtáját és módját. A gazdasági mechanizmus átfogja a működő gazdasági törvények összességét, amelyek végső fokon meghatározzák a *társadalmi érdeket és célt, valamint kihasználásuknak adekvát eszközeit.* (Irányítás, tervezés, ösztönzés, szervezés.)

A gazdasági mechanizmusnak ebben a jellemzésében egyesülnek az *objektív tényezők* (a termelőerők fejlettségi szintje, a gazdasági törvények követelményei, a szocialista társadalom érdeke és céljai) és a *szubjektív tényezők,* mint az objektív alapoknak és a mindenkori gazdaságpolitikai helyzetnek megfelelő irányítási rendszer.

Ilyen módon a gazdasági mechanizmus általános tartalommal bír, amely független a nemzeti specifikumoktól, általában a *fejlett szocializmus modelljét fejezi ki. A konkrét* mechanizmus kidolgozásához az egyes szocialista országoknak kell hozzájárulniuk, amely általános momentumokat — az azonos társadalmi-gazdasági alapokat, a szocializmus közgazdasági törvényeinek hatását és a lényegében azonos gazdaságpolitikai és szociálpolitikai feladatokat — mind jobban ismertté teszik és kifejezik. A gazdasági mechanizmus meghatározható úgy is, mint a szocialista *társadalom alap- és felépítményének viszonyában* az objektív és szubjektív közötti kölcsönös kapcsolat — amelyben az alap (termelési viszonyok) dominanciája meghatározó. A „szubjektív" azonban nem teljesen szabad. Ebben az értelemben látja P. Bunitsch[6] két aspektusát a mechanizmusnak: *a)* egy objektíve érvényesülő és a *tudattól független* mechanizmust, *b)* valamint *irányításmechanizmust,* amely a szocialista társadalom az objektív oldal ismeretének keretében teremt. (Egyúttal az irányítási mechanizmus objektív is, mivel objektív feltételeket és adekvát eszközöket is megtestesít.)

A gazdasági mechanizmus struktúráját meghatározza: *a)* a termelőerők fejlettségi színvonala, *b)* a szocializmus közgazdasági törvényeinek rendszerhatása, *c)* és a tervezés, irányítás és a gazdasági ösztönzés és kölcsönös összefüggései, *d)* a termelés társadalmi szervezetének jogi, szociálpszichológiai és más formái.

A gazdasági mechanizmus *funkcionális feladatai* a szocialista termelés céljának realizálását biztosítják, azaz az emberek anyagi és kulturális szükségleteinek mind jobb kielégítését, a szocialista személyiség *sokoldalú fejlődését,* az újratermelési folyamat átfogó *intenzifikálásának* egyidejű megvalósítása mellett. Az azonos objektív alapot feltételezve egyaránt lehetséges és szükséges, hogy a KGST országok gazdasági mechanizmusai az alapvető célokat és a legfontosabb elemeket tekintve lényegében azonosak.

[4] B. Brecht: Próza. III. kötet. Berlin—Veimar 2973. 173. old.
[5] Marx: A filozófia nyomora. Marx—Engels Művek IV. kötet Berlin, 1959. 130. old.
[6] P. Bunitsch: Gazdasági mechanizmus a fejlett szocialista társadalomban. Ekonomicseszkije Nauki Moszkva, 1978. 4. füzet. 36. old.

Végül figyelembe veendő az is, hogy az európai KGST országok a gazdasági mechanizmus fogalmát, illetve a neki megfelelő jellemzőket mindig három aspektusban alkalmazzák:

a) Mint *teoretikus modellt* bizonyos mértékig a gazdasági mechanizmus *elméleti ideálját,* amelynek jelenleg csak néhány alapvonása kidolgozott. *b)* Mint *normatív gazdasági mechanizmust,* amely jogi szabályozása a megfelelő irányítási rendszernek. *c)* Mint *tényleges gazdasági mechanizmust,* amely a sokrétű folyamatokban a napi gazdasági gyakorlatban valósul meg. Az átfogó gazdasági cél az, hogy a normatív és ténylegesen ható gazdasági mechanizmus mindinkább az elméleti modellhez közelítsen.

A következő kifejtésben lemondunk az elméleti modell részletes kifejtésétől. Az elemzés súlypontját a normatív és a tényleges gazdasági mechanizmus és állandó tökéletesítése képezi az elméleti ideálhoz *közelítés* értelmében. E kérdésfelvetés foglalkoztatja a KGST országokat már több mint húsz éve. Az 1960-as években a KGST országokban bevezetett gazdasági reformokban, a gazdasági mechanizmus tökéletesítésének az alappremisszái a következők voltak:[7]

a) Az üzemi kollektívák és az egyes dolgozók *anyagi ösztönzése* a termelés növelése céljából, a hatékonyság emelkedés és az anyagi felelősség fokozása alapján.

b) A demokratikus centralizmus elvének konzekvens megvalósítása, a centralizmus és a vállalatok operatív önállóságának egyidejű erősítésével a népgazdasági terv keretében.

c) Az *iparirányítás struktúrájának* átalakítása a tudományos-technikai haladás követelményeinek megfelelően.

Az áru- és pénzviszonyokkal kapcsolatos gazdasági emelők széles körű ki használása, hogy a termelési és áruforgalmi folyamatban a gazdasági elszámolást és ellenőrzést biztosítsák.

Az európai KGST országok az 1970-es években domináló gazdasági mechanizmus lényegében az *extenzív bővített újratermelésnek* felelt meg. Kétségtelen eredménye ennek a gazdasági mechanizmusnak modern ipari államok keletkezése Kelet- és Dél-Európában, valamint a tudományos-technikai forradalom kezdeti szakaszának uralma, különösen a Szovjetunióban. A 80-as években az új követelményekkel és lehetőségekkel — az intenzív bővített újratermeléssel és a megtérülés gyorsulásából eredő gazdasági növekedés szükségességével (a speciális termelő felhasználás megtakarítási rátájának közelítése a termelési növekedés rátájához) — egy sor megoldandó ellentmondás.

A gazdasági mechanizmus *érettsége* megítélésének döntő kritériuma a társadalmi termelés eredménye és hatékonysága. Tehát az intenzív bővített újratermelés döntő folyamatának a tényleges túlsúlya. Ez érvényes a KGST országok irányítási rendszerének *összehasonlításánál* is, amelyet a 80-as években a következő irányokban fejlesztettek tovább.

Először a *központi állami tervezés és mérlegmódszer erősítése,* a népgazdaság alapvető arányának és az új erőforrások kihasználásának hosszútávú biztosítása, a tudományos-technikai forradalom és az intenzív bővített újratermelés feltételei mellett. (*Struktúrapolitika* a kötelező ötéves és éves tervek alapján.)

Másodszor, az *árutermelők egyéni felelősségének* a növelése (üzemek, kombinátok ill. termelési egyesülések, konszernek, gazdasági egyesülések) a különböző tervek keretében. Különösen fontos a gazdasági egységek rugalmas reagálása — amelyet

[7] Szerzői kollektíva A. Meissner vezetésével. A politikai gazdaságtan alapvonalainak története. Berlin, 1978. 421—422. old.

mindenekelőtt a tudományos-technikai forradalom váltott ki — *a világpiaci és a belső piaci követelményekre.* (Teljesítmény-értékelés, a nettó termelés alapvető mutatószámaival és a nyereséggel.)

Harmadszor, átmenet a *hosszútávú komplex tervezéshez, valamint a gazdasági és a szociális tervezés egységének megvalósításához:* (Leningrádi példa a szociális tervezésben, a fő feladatok politikája az NDK-ban, a szociális fejlődés informális útjai Magyarországon.)

Negyedszer, a *gazdasági önelszámolás alkalmazásának kiszélesítése* az üzemekben, kombinátokban és a kutatásfejlesztésben is. (A tervköltségeknek és a nyereségnek növekvő jelentősége a termelő felhasználás csökkentésében: a pénzügyi újratermelés biztosítá sa.)

Ötödször, *új speciális eszközök kialakítása a tervezésben.* A tudomány, technika, termelés, felhasználása a forgalom ciklusainak tervezésében, amelyek az általános tervezési rendszer kereteit meghaladják. A tudományos-technikai haladás feladatainak, intézkedéseinek és eredményeinek a közgazdasági értékelése.

Hatodszor, az *anyagi érdekeltség és teljesítményelv sokrétű formáinak* felhasználása, a kollektíva és az egyes dolgozók számára. (Éves prémiumok, brigádbérezés a Szovjetunióban, a nyereségelosztás formái Romániában stb.) A folyamat célja az *érdekegyeztetés* állandó megvalósítása, amely a társadalmi fejlődés fő hajtóereje.

Hetedszer, a *szocialista demokrácia* sokrétű formáinak a kifejlesztése a gazdaságban, a szakszervezet és az ifjúsági szervezet adott együttműködésének feltételei között.

Nyolcadszor, *kötelező állami megállapodások* más KGST országokkal, hiszen a szocialista nemzetközi integrációban a kapcsolatok csak a mindenkori *állami irányítási rendszer alapján* lesznek hatékonyak.

2. *A gazdasági mechanizmus közelítésének kérdései a KGST országokban*

A gazdasági mechanizmus közelítése a KGST országokban három különböző pozíciót jelent. *a)* A gazdasági mechanizmusok közelítése végbemegy *egyes országokban* a gazdasági mechanizmus tökéletesítésével és érlelésével. (NDK) *b)* A gazdasági mechanizmusok közelítése mindenekelőtt a nemzetközi együttműködés mechanizmusának tökéletesítését biztosítja, amely egyúttal mérték a tökéletesítés számára az egyes országokban. (Magyarország) *c)* A gazdasági mechanizmus közelítését és fokozatos egységesítését kell minden olyan területen megkezdeni, amelyek a szocialista országok integrációját közvetlenül érintik. Így pl. a termelési kooperációk tervezésében. (Szovjetunió)

Ezek a példák nem kizárólagosak és az említett országokat csak szemléltetés képpen neveztük meg. J. Andropov hangsúlyozta, hogy sokféle, a szocialista testvérországoknak nem minden ponton megegyező tapasztalatai gazdag anyagot szolgáltatnak az elmélet kidolgozásához

A lenini elmélet értelmében megállapíthatjuk, hogy itt „a forradalmi elmélet folyamatos önmegújulásáról van szó a forradalmi gyakorlat hatása alapján".[9]

Ezt a közeledést a 80-as években megköveteli az európai KGST országok gazdaságpolitikájának növekvő azonossága. Az egyes országokban egybehangzóan el-

[8] J. Andropov: Marx tanításai és a szocializmus építésének néhány kérdése a Szovjetunióban. Kommunista 1983 3. szám.

[9] J. Andropov: Uo.

ismertek minden differenciáltságot a fejlődés ütemében és terjedelmében. Az intenzív bővített újratermelés *minden oldalú erőforrásmegtakarító típusának a megvalósítása az egyetlen járható út,* amely a népgazdaság állandó teljesítmény-növekedésének a közvetítésével sikeresen kialakítja *a gazdaság és szociálpolitika egységét,* és így ezek az országok a fejlett szocialista társadalom átalakításában sikeresen előrelépnek. A Szovjetunióban ennek az útnak azonos jelentőséget tulajdonítanak az iparosítással.

Az európai KGST országokban a differenciáltság a különböző *gazdasági teljesítőerőre utal* az ipar, a mezőgazdaság, a szállítás, a tudományos-technika potenciál, a minőségi színvonal, az exportvolumen, az ágazati struktúra területén stb., amelyek gyakran az egyes országokban az *extenzív intézkedéseknek* kedveznek. Így a gazdasági stratégia magába foglalja *Romániában* „az iparosítás erőltetését és a szocialista bővített újratermelés intenzív típusához való egyidejű átmenetét". A *Szovjetunióban és Bulgáriában* is igényelik az anyagi-technikai bázis további kibővítését. Különbözik ettől Csehszlovákia és az NDK, ahol az intenzivitáshoz történő átmenettel az iparosítás folyamatát lezártnak tekintik. (Ezt a célkitűzést e tekintetben Magyarország is magáévá teszi.)

Melléklet

A KGST országok tervmutatóinak rendszere
(Első megközelítés)

Mutatócsoport	Mutató		Ország
A termelés fejlődése Tényleges nettó termelés (NT)	Kalkuláció	Értékelem	Bulgária Románia NDK
	Árutermelés		
	anyagi ráfordítás, Értékcsökkenés	Bérköltség Nyereség	
Saját teljesítmény (Feltételezett NT)	*Árutermelés*		
	anyagi ráfordítás	Bérköltség Értékcsökkenés Nyereség	Csehszlovákia Lengyelország
Nettó termelés Nettó nemzeti termelés (viszonyban az előző évihez)			Magyarország
Normatív nettó termelés	A termelés naturális kifejezés	Bérköltség Befizetések Nyereség	Szovjetunió
Szükségletnek megfelelően	A szerződések teljesítése A tervezett szállítási struktúra		Szovjetunió NDK Csehszlovákia Bulgária Lengyelország Románia
Hatékonyság	Nettó termelés alapján Saját teljesítmény alapján		Szovjetunió, NDK Csehszlovákia Lengyelország
Minőség	Minőség szerinti részesedés		Szovjetunió Csehszlovákia NDK
Jövedelmezőség	Nyereség Alapjövedelmezőség		Csehszlovákia

Különbség az NDK valamint a Szovjetunió párt- és kormány dokumentumai, Csehszlovákia hasonló dokumentumai között az, hogy ez utóbbiak „a túlnyomóan" intenzív bővített újratermelésről beszélnek, amelyek átfogóan megvalósítandóak. A bulgár, a magyar és a román dokumentumok arról szólnak, hogy a minden oldalú anyagi-technikai és gazdasági feltételeket „a fokozatos átmenet számára" az intenzív típusú bővített újratermeléshez meg kell teremteni. Végül az intenzivitlásra történő átállás során (kivétel az NDK és a Szovjetunió) a redukált növekedési rátához az 1981—85-ös ötéves tervben, szemben az előző ötéves tervhez képest, közelíteni kell.

A gazdasági mechanizmus állandó tökéletesítése a szocializmus további felépítése során elengedhetetlen. A gazdasági mechanizmus *konkrét tartalma,* a közgazdasági ösztönzésnél alkalmazott tervmutatószámok rendszere, az emelők és a kritériumok, a teljesítmények értékelésnél nem maradhatnak változatlanok. A társadalmi újratermelés mércéje, a *növekedés folyamatosságai* miközben a gazdasági viszonyok bonyolultabbak lesznek; a tudományban és a technikában, a termelési struktúrában, a társadalmi szükségletek rendszerében valóságos forradalmi változások mennek végbe. Az egyes országok *belső* fejlődési feltételei, valamint a *külgazdasági* (és külpolitikai) tényezők is változnak. Ezek a változások érintik többé-kevésbé *a gazdasági rendszer minden oldalát,* mégis a legerősebben a konkrét fejlődési formát befolyásolják és így szükségessé teszik a gazdasági mechanizmus átalakítását.[10]

Юрген Бекер:

ПОНЯТИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОГО МЕХАНИЗМА, СУЩНОСТЬ И ФОРМЫ ЕГО ПРОЯВЛЕНИЯ В СТРАНАХ-ЧЛЕНАХ СЭВ

Понятие экономического механизма в странах-членах СЭВ определяется неодинаково. В статье понятие экономического механизма анализируется во внутренних связах развития, раскрываются его структурные взаимосвязи. Совершенствование руководства, планирования экономики и экономического стимулирования приносит много новых вопросов, возникающих во внутренних закономерностях развития социализма, являющийся условиями развития социалистического общества на собственной базе.

Совершенствование экономического механизма является важной теоретической и практической задачей в каждой стране, и особенно важно сближение экономических механизмов. Возможные методы и формы уже существуют, но необходимы и дальнейшие конкретные мероприятия и теоретические исследования в интересах достижения более высокой степени экономической интеграции.

Jürgen Becker

CONCEPT, SUBSTANCE OF THE ECONOMICAL MECHANISM AND ITS FOM OF APPEARANCE IN CMEA COUNTRIES

There are some differences in defining the concept of economic mechanism in the countries of the CMEA. The study discusses the concept (price category) of economic mechanism in it's internal contest, revealing it's structural interrelationships.

The perfection of economic mechanism is an important theoretical and practical task and especially impotant is the task of bringing closer the economic mechanism sof the different countries. The pessible ways and spheres of this bringing closer are given, however there is a need for further concrete measures and theoretical research, in order to reach the higher level of socialist integration.

The tasks of the perfection the management planing and economic stimuly raise many questions which come from internal laws of socialism and which are also the preconditions for the socialist development on it's own basis.

[10] L. Abalkin: A fejlett szocializmus gazdasági mechanizmusa és a Szovjetunió gazdaságpolitikája. 1980. 580. old.

DR. ÉGETŐ EMESE

AZ ÁRPOLITIKA ÉS A MEZŐGAZDASÁG*

A látszat az, mintha gazdaságirányítási rendszerünknek a hetvenes években bekövetkezett „visszarendeződési" folyamata a mezőgazdaságot kevésbé érintette, mint más népgazdasági ágat, főleg az ipart. Azok a problémák és ellentmondások, amelyeket a gazdaságirányítás szervezeti és intézményi rendszerének tökéletesítésével kapcsolatos kutatások és viták az elmúlt évek során feltártak, túlnyomórészt érvényesek ugyan konkrétan a mezőgazdaság vonatkozásában is, de korántsem olyan élesen, mint más népgazdasági ágakban.

Irányítási rendszerünk belső ellentmondásai közül az elmúlt időszakban főként a szervezeti rendszerrel kapcsolatos problémák éleződtek ki és kerültek az elméleti viták középpontjába. Az a tény, hogy az 1968-as reform az irányítási rendszer három eleme közül csak kettőt érintett, szükségképpen azt eredményezte, hogy az új irányítási rendszer belső konzisztenciája hiányzott, így eleve ellentmondásokkal terhelten indult útjára.

Kétségtelen, hogy ezen ellentmondások és a velük kapcsolatos problémák általában *nem* szektorális vagy ágazati jellegűek. A „visszarendeződés" folyamata és a világpiac okozta nehézségek az egész népgazdaságot érintették. Így nem is tekinthetjük véletlennek, hogy amikor a „hogyan tovább?" kikerülhetetlen kérdése miatt ismét fellángolt a reformvita, amelynek középpontjába szükségképpen a vállalati önállóság illetve függőség kérdései, problémái kerültek, először az agrárkutatások is a szervezeti és intézményi rendszer vizsgálatára összpontosultak. Természetesen a megoldási javaslatok is a szervezeti rendszer tökéletesítésére irányultak, s a mezőgazdaság sajátos problémái, pl. az árrendszer, csak viszonylag későn, 1983 után kerültek előtérbe.

Az agrárkutatások ezen irányát kétségtelenül nemcsak a „divat" indokolta. Szerepet játszottak benne olyan objektív tényezők, mint a nagyüzemi mezőgazdaságban is végbemenő vállalati koncentrációs folyamat és az állami szabályozók fokozódó azonosulása az iparéhoz. Ezek az objektív tényezők *elfedték azt a lényegi különbséget, hogy a függőségi viszonyok alapja a mezőgazdasági termelőegységek esetében nem a hierarchikus szervezeti és intézményi rendszerben keresendő,* hanem másutt. S hogy mégis ott keresték, vezetett ahhoz a látszathoz, hogy az irányítási rendszer ellentmondásaiból fakadó feszültségek a mezőgazdaságban kevésbé élesek, mint a népgazdaság más ágaiban. Továbbá ahhoz *a gyakorlati következményhez,* hogy a gazdaságpolitika azon lépései, amelyeket a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján (és azóta is) megtett, és amelyek másutt — ha megoldást nem is jelentettek, de — kedvező hatást gyakoroltak, az agrárszférában nem sokat jelentettek. A mezőgazdaság helyzete tovább romlott.

* Ez a cikk egy 1984-ben, az MTA Közgazdaságtudományi Intézete számára készült tanulmány része.

1. *A mezőgazdaság szervezeti- és szabályozó rendszere*

Az, hogy a mezőgazdaság vonatkozásában *nem* a szervezeti- és intézményi rendszer változatlansága volt — egyszerűen nem lehetett — az irányítási rendszer ellentmondásainak, s vele együtt a „visszarendeződés" közvetlen kiváltó oka — elméletileg és gyakorlatilag viszonylag egyszerűen bizonyítható.

Először is: ha megvizsgáljuk a hetvenes évek első felének konkrét jelenségeit, akkor kiderül, hogy az azonos és hasonló tendenciák mellett a mezőgazdaságban lényeges eltéréseket, sajátos, *sőt ellentétes* tendenciákat is találunk.

Másodszor: az irányítási rendszer belső ellentmondásai keletkezésének oka a mezőgazdaság tekintetében nem lehetett a szervezeti- és intézményi rendszer változatlansága, mert ez a rendszer *eleve más volt,* mint a népgazdaság egyéb területein. A reform iránya pedig általában megegyezett azzal, ami a mezőgazdaságban már előtte is gyakorlat volt.

Harmadszor: a mezőgazdasági termelőegységek zömét tekintve a központi irányítás szerveitől való függőség, az alárendeltség és az önállóság hiányának, vagy korlátozottságának alapja *sohasem a szervezeti,* függőség, hanem kezdettől fogva az ár- és pénzügyi rendszer volt. Pontosabban: az ár-, adó- és támogatás mindenkori rendszere. Ezért az *ellentmondások forrása itt az árrendszer változatlanságában* található. A változatlan árrendszer és a megváltozott egyéb szabályozók (adó- és támogatási rendszer) ellentmondása vezetett a visszarendeződéshez — méghozzá nem is csak az 1968-at közvetlenül megelőző, hanem még korábbi gazdaságpolitikához.

Ami a hetvenes évek első felének konkrét jelenségeit illeti, vitathatatlan, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek jelentős mértékű vállalati koncentrációja is végbement.

Lényeges különbség azonban, hogy e koncentráció oka más volt, mint az iparban. Leggyakrabban pénzügyi okok („jó" és „gyenge" tsz összevonása) voltak a vállalati méretek növekedésének indokai. A vállalati önállóság növekedése itt nem annyira a kooperációs problémák éleződését eredményezte, illetve azok megoldásának szükségessége *nem* vállalati centralizációhoz, *hanem az integrációs szervezetek*[1] megjelenéséhez és elterjedéséhez vezetett. A *szövetkezeti forma* előnyei a *rugalmasabb* gazdálkodásban is kifejezésre jutottak. Fejlődtek a feldolgozó vállalatokkal való kooperációs kapcsolatok, és dinamikusan fokozódott a vállalatok tevékenységének *diverzifikációja.* Az alaptevékenységen kívüli tevékenység aránya az árbevételben 1970-ben 22%, 1976-ban pedig már 34% volt.

Ugyanakkor az is igen lényeges, hogy a mezőgazdaságban *nem tűnt el a kistermelés.* A kistermelőket itt *nem* felszámolta, vagy *bekebelezte* a nagyvállalat, hanem *integrálta.*

Szó sincs arról, hogy ez a fejlődés töretlen, egyenesvonalú lett volna, akár a nagyvállalatok egymás közötti, akár a nagy- és a kisüzem integrációját, akár a tevékenység diverzifikációját tekintve. Nem volt az. Hullámzásokon, időnként cikkcakkokon keresztül alakult a mezőgazdaság vállalati struktúrája a hetvenes években. De akkor is *feltűnő,* hogy — főleg az évtized első felében — *a mezőgazdaságban olyan, a struktúrával kapcsolatos tendenciák is megjelentek, amelyek még csak nem is hasonlítottak az iparban kibontakozó jelenségekre.*

Mindez nem tekinthető véletlennek. A szervezeti- és intézményi rendszer változatlansága itt egészen mást jelentett, mint az iparban. A mezőgazdasági vállalatok

[1] Nemcsak a kis- és nagyüzem közötti integráció, hanem a nagyüzemek közötti integrácói (termelési rendszerek) kialakulása és fejlődése is erre az időszakra esik.

zömét kitevő termelőszövetkeztek esetében a vállalati függőség sohasem — 1968 előtt sem — az államigazgatás szerveinek való *jogi* alárendelésre épült. Sem a minisztériumnak, sem a megyei tanácsoknak feléjük elvileg *utasítási joga nem volt.* A termelőszövetkezetek nem voltak „tervkötelezettek" csak „tervkészítésre" kötelezettek, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy terveiket önállóan készítették el. Azt pedig, hogy az így elkészült tervek megfeleljenek a központi „elvárásoknak", más eszközökkel kellett biztosítani. Biztosították is.

Természetesen szó sem lehetett arról, hogy a mezőgazdasági termelés jelentős hányadát adó kistermelést — a háztáji, az önálló kisgazdaságok és a kisegítő gazdaságok — tevékenységét tervutasításokkal szabályozzák. A MÉM ezt csak az állami gazdaságok felé tehette meg. A nagy trösztökön keresztül való irányítás is sajátosan alakult. Ezek az élelmiszeriparban és a felvásárlás szférájában léteztek csak, így a mezőgazdasági termelő vállalatok önállósága velük szemben is érvényesült. A mezőgazdasági termelési szféra „középirányító szervé"-nek tekinthető intézmények pedig eleve más jellegűek voltak már akkor is.

A mezőgazdaság állami irányítása tehát, már a reform előtt is *indirekt volt abban az értelemben, hogy a központi terv érvényesítése nem az intézményi rendszer direkt hatalmi közvetítésével történt, hanem külön eszközrendszert igényelt.* Ez az eszközrendszer már akkor is az *ár-, adó-, és támogatási* rendszer volt.

Mindebből következik, hogy az irányítási rendszer reformja után a mezőgazdaság vonatkozásában sem a szervezeti és intézményi rendszer belső ellentmondása, sem pedig a szervezeti rendszer és a szabályozó rendszer közötti ellentmondás kiéleződésére nem volt ok. Ellenkezőleg.

A vállalatok jogi, szervezeti önállóságának növekedése a MÉM számára nem jelentett olyan gyökeres változást az utasításokról a pénzügyi eszközökkel való irányításra való átállás, más minisztériumnak újdonság volt, a MÉM-nek viszont már *gyakorlata* volt a szabályozó eszközökre támaszkodó irányításban. Ezért tudta elérni *ugyanazokkal* az eszközökkel az *integrációs* szervezetek létrejöttét és működését is, amelyek más ágazatok esetében csakis a vállalati centralizáció felgyorsulását eredményezték. (Az sem zárható ki persze, hogy az ipari minisztériumok nem is törekedtek az integráció elősegítésére.) A MÉM irányítói pozícióját nem gyengítette a reform[2] és a vállalatok helyzetét sem erősítette a többi vállalattal szemben. Pontosabban ez utóbbi vonatkozásában az történt, hogy a pénzügyi önállóság növekedésével realizálódott a szövetkezetek *tényleges* önállósága: a *vállalatszerű gazdálkodás lehetővé válásával egy időben végbement a szövetkezetek vállalati emancipációja* is. Ide tartozik az is, hogy a kistermelés, és vele együtt a *kisvállalkozás* (*családi* vállalkozás) létének társadalmi és hatósági elismerése — évekkel megelőzve más területeket — a mezőgazdaságban ebben az időszakban megtörtént.

Semmi esetre sem állíthatjuk tehát a mezőgazdaság, sőt talán még az élelmiszergazdaság szempontjából sem, hogy a szervezeti és intézményi rendszer változatlansága volt az irányítási rendszer ellentmondásainak alapja és a „visszarendeződés" közvetlen oka. Ha keletkeztek ellentmondások — márpedig keletkeztek — azok forrása ez esetben máshol található.

A mezőgazdasági termelőegységek valóságos függősége — az állami gazdaságok kivételével — a szocializmus építésének kezdeteitől fogva az ár-, adó- és támogatási rendszerre épült.

[2] Nem véletlen, hogy amikor a trösztök lebontása napirendre került, elsőként az ágazati minisztériumok közül a MÉM lépett.

A kisárutermelő mezőgazdaság központi, állami irányítása *nem* is épülhetett a szervezeti alá- és fölérendeltségre, s a hatósági szabályozás sem a *címzett* jellegű utasításokra.

Lényegében az 1950-es évek elején alakult ki az a mezőgazdasági árrendszer, amely — bizonyos módosulásokkal, de — *jellegét* tekintve változatlanal még ma is érvényben van. Az akkori fő gazdaságpolitikai céloknak megfelelően az általánosan jellemző fix, hatósági árrendszeren belül egy rendkívül erős *árdiszparitás* — vagyis magas termelési eszköz árak és alacsony felvásárlási árak — jellemezte a mezőgazdasági árrendszert. Az így kialakuló *jövedelemdiszparitás* biztosította a mezőgazdaságban megtermelt jövedelmek „átszivattyúzását" az iparba, ugyanakkor az adó- és támogatási rendszerrel együtt ösztönözte a szövetkezetek térhódítását.

Az 1960-as években megmaradt az árdiszparitás, s vele együtt a jövedelemdiszparitás, annak ellenére, hogy ekkor már sem a mezőgazdaság szocializálásának elősegítése, sem az iparosítás finanszírozása mint cél nem indokolta. *A kistermelés költség- és jövedelemviszonyaihoz igazodó „nyomott" mezőgazdasági árrendszer*[3] a termelőszövetkezetek *önálló működését és fejlődését,* főként nagyüzemmé válását *nem* tette lehetővé. Ezt az *állami támogatások* bonyolult rendszere volt hivatott biztosítani. Így alakult ki az a szabályozó rendszer, amelyben az *elvonás* fő eszköze az *árrendszer* volt, az adórendszer pedig a nagyüzemek vonatkozásában inkább *a támogatási rendszert* kiegészítő szabályozó eszköz szerepét töltötte be.

Az 1968-as reform következtében a magyar árrendszer igen lényeges változáson ment keresztül. A szocialista piacról vallott felfogás természetszerűleg erőteljesen éreztette a hatását az árpolitika elméletében és gyakorlatában egyaránt. Az árrendszer funkciójának bővülésével megváltoztak a vele szemben támasztott elvi követelmények, és megváltozott az árpolitika gyakorlata is.

A fix, hatósági árakra épülő zárt nemzeti árrendszer az ipari termelői árak vonatkozásában lényegében megszűnt. A közvetlen árszabályozást felváltotta a pénzügyi eszközökkel való szabályozás. A termelői — és a fogyasztói — árak jelentős hányada szabad ár lett, nőtt az árrendszer rugalmassága, s ha az árcentrum nem is alakult az elméleti kívánalmaknak megfelelően (ártípus), jelentős fejlődésen ment keresztül. Végül is megoldódott az árrendszer kétszintűségének problémája és kísérletek történtek a világpiaci és a belföldi ár összekapcsolására is (kompetitív árrendszer).

Mindez azonban főként az ipari termelői árak vonatkozásában mondható el. Árrendszerünk változásai a mezőgazdaságot jobbára csak *közvetett* módon érintették.

A mezőgazdasági árrendszer az árpolitikának mindig is sajátos területe volt. Itt sohasem érvényesültek oly mértékben konstruált árak, mint az iparban, s az árak ösztönző funkciója már akkor is követelmény volt, amikor másutt még nem. Az persze más kérdés, hogy mire kellett ösztönöznie az árnak. Kétségtelen, hogy *az árakkal szemben támasztott általános követelmények a mezőgazdaságban nem, vagy csak igen korlátozott mértékben érvényesültek* — és érvényesülnek még ma is.

A társadalmilag szükséges ráfordítások megtérülésének kérdése gyakorlatilag sohasem úgy vetődött fel, mint az iparban ti., hogy minek az arányában kell realizálódnia a társadalmi tisztajövedelemnek: az önköltség, az érték vagy a lekötött eszközök arányában hanem úgy, hogy egyáltalán meg kell-e, megtérülhet-e az árakban a ráfordítás?

A ráfordításokhoz igazodó mezőgazdasági árrendszer kialakításának szükségessége — elméletileg — már vagy két évtizede vitatott kérdés. *Gyakorlatilag* azonban

[3] Az árdiszparitás mértékéről — tényleges és szükséges mértékéről — mindig is vitatkoztak, maga a tény azonban soha sem képezte vita tárgyát.

maradt az árdiszparitás, s vele együtt — bár változó mértékben — a jövedelemdiszparitás is.

Az *árak két* illetve *többszintűsége* a mezőgazdaság vonatkozásában nem szűnt meg, sőt — ha egyáltalán ez lehetséges— fokozódott. A *termelői* árak *és a fogyasztó árak közötti kapcsolat* itt *nem jött* létre, egymástól való elszakadásuk mértéke is növekedett. A mezőgazdaság termelői árait nagyobbrészt továbbra is a hatósági, *állami felvásárlási* ár határozza meg szemben az ipari termelői árak nagyrészt szabad alakulásával, ami az ipari eredetű termelőfelhasználás növekedésével együtt erősen negatív hatást gyakorolt a mezőgazdaság jövedelempozíciójára. A *piac értékítélete* így vagy nem, vagy pedig csak felemás módon érvényesült. A mezőgazdasági árrendszer *jellegét* tekintve megmaradt annak, ami 1968 előtt volt: *az állami preferenciák* és diszpreferenciák érvényesítése eszközeként.

A mezőgazdasági árrendszer megőrizte *kisárutermelői jellegét,* annak ellenére, hogy a termelés kétharmadát nagyüzemek adják. A termelői ráfordítások elismerése *továbbra sem* az ágazatban *meghatározóvá vált nagyüzemek* ráfordításaihoz igazodik, hanem a kistermelés költség- és jövedelemviszonyaihoz. Ennek következtében *megőrizte funkcióját a jövedelemközpontosításban* is: a tisztajövedelmet nem, illetve alig tartalmazó ár továbbra is elvonta a mezőgazdaságban megtermelt jövedelmet.

Mindez nem is okozott gondot mindaddig, amíg az *adó- és támogatási* rendszer sem változott. A termelőszövetkezetek vállalati gazdálkodásának fejlődésével egyidejűleg azonban a szövetkezetek, pénzügyi szabályozó rendszere gyors ütemben *hasonult* előbb a mezőgazdasági állami szektor (állami gazdaságok) vállalatainak, *később pedig az ipari vállalatok pénzügyi szabályozó rendszerével.* Így az adórendszer már nem csupán szabályozó eszközként működött, hanem egyre fokozódó mértékben az *elvonás* eszközeként is.

A támogatási rendszer pedig — főleg a népgazdaság egyensúlyi problémáinak kiéleződését követően — *egyre kevésbé ellensúlyozta a kettős elvonás* pénzügyi-jövedelmi következményeit.

Egyáltalán nem véletlen tehát, hogy napjainkra — sőt, tulajdonképpen 1983-tól kezdődően — a mezőgazdasági árrendszer került a viták középpontjába. Mivel az irányítási rendszer belső összhangjának megbomlása a mezőgazdaság vonatkozásában az *árrendszer változatlanságán* alapszik, s így a feszültségek, ellentmondások elsősorban az ár- és a pénzügyi rendszer viszonyában keletkeztek — ezek feloldása elkerülhetetlennek látszik.

2. *A mezőgazdaság árhelyzete 1970—1983-ig* (Nagyüzemek)

A termelők árhelyzetét alapvetően az határozza meg, hogy hogyan alakul az általuk termelt termékek, valamint a termeléshez felhasznált termékek ára. Ha megvizsgáljuk a mezőgazdasági termékek állami felvásárlásának árindexét, valamint a mezőgazdasági termeléshez felhasznált ipari termékek árindexeit (lásd: 1. táblázat), azt látjuk, hogy 1971 és 1975 között a mezőgazdasági és ipari termékek árai nagyjából párhuzamosan növekedtek. Sőt, 1975-ben, 1970-hez képest, a mezőgazdasági termékek árindexe 2%-kal magasabb volt, mint a felhasznált ipari termékeké.

1975-tel kezdődően alapvetően megváltozik a helyzet. Addig, amíg 1975-höz képest 1980-ra a mezőgazdasági termékek árindexe csak 24,4%-kal növekedett, a felhasznált nem mezőgazdasági eredetű termékeké 45,8%-kal nőtt.

1980 után folytatódik a már korábban kialakult tendencia. A mezőgazdasági termékek termelői ára 1980 és 1983 között 11,1%-kal nőtt, a felhasznált nem mezőgaz-

1. táblázat

A mezőgazdasági termékek állami termelői ára és a felhasznált iparcikkek árindexei

	A mezőgazd. termékek		Iparcikkek	
	1970=100	előző év=100	1970=100	előző év=100
1968		109,3		110,6
1969		100,3		100,3
1970	100	107,6	100	103,8
1971	102,6	102,6	100,8	100,8
1972	104,9	102,3	103,5	102,7
1973	113,2	107,9	107,8	103,5
1974	115,0	101,6	108,5	101,3
1975	115,4	100,3	113,2	104,3
1976	128,2	111,2	131,1	115,8
1977	128,2	100,0	130,6	99,6
1978	130,3	101,6	133,1	101,9
1979	131,0	100,6	136,6	102,6
1980	143,5	109,5	168,9	120,8
1981	153,5	107,0	181,4	107,4
1982	153,1	99,7	189,0	104,2
1983	159,1	104,0	199,5	105,5

Forrás: KSH Mezőgazdasági Adattár IV., 1981. Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyv, 1983.

dasági termékeké viszont 18,1%-kal. Összességében az egész időszak alatt a mezőgazdasági termékek termelői ára (felvásárlási ára) nem egészen 60%-kal növekedett, addig a felhasznált ipari termékek ára csaknem megkétszereződött.[4]

1975 óta tehát erőteljesen *kinyílt az agrárolló*. Az áralakulás eredményeként jelentős mértékben megváltozott az ágazatok értékösszetétele. (Lásd: 2. táblázat) A *tisztajövedelem aránya* a bruttó termelési értékben 1968—69-ben az ipari és a mezőgazdasági vállalatok esetében *nagyjából azonos volt.*

Az 1970-et követő években azonban addig, amíg az *ipari* vállalatok esetében a tisztajövedelem aránya az évtized végéig lényegében *változatlan maradt,* addig a mezőgazdasági vállalatoknál egy *fokozatos csökkenés* következett be. 1979-ben az iparban még mindig 18% felett volt a tisztajövedelem részránya, úgy mint 1969-ben. A mezőgazdaságban viszont ugyanekkor már alig több, mint 10%.

1980-ban — az új ipari árrendszer bevezetése következtében — radikálisan csökkent az iparvállalatok tisztajövedelmének aránya, de még ekkor sem éri el a mezőgazdasági vállalatok alacsony szintjét, majd ismét növekedésnek indul. Ugyanekkor a mezőgazdasági válalatok tisztajövedelme stagnál, majd növekedni kezd, de az iparét nem éri el. (14, ill. 12,4%).

Érdekes, hogy *az anyagi termelés* egészét tekintve a tisztajövedelem rátája *meghaladja az iparét* is, s bár csökkenése hamarabb kezdődik, mint az iparé, színvonala végig magasabb marad. (16%)

A *nettó termelés* arányának alakulása hasonló tendenciákat mutat. Az iparban a nettó termelés aránya 1980-ig lényegében stagnál, nyolcvanban hirtelen csökken, majd enyhén emelkedik. Az anyagi ágak egészét tekintve ugyanez a kép, azzal a különbséggel, hogy stagnálás helyett az évtized közepétől lassan csökken a nettó

[4] A piaci termelői árak alakulása természetesen lényegesen eltérő, de az az értékesítés viszonylag kis hányadát érinti.

2. táblázat
folyó áron

A bruttó termelés belső arányai

	A 100 Ft bruttó termelésre jutó					
	Nettó termelés			Tisztajövedelem		
	ipar	mezőgazd.	anyagi ágak	ipar	mezőgazd.	anyagi ágak
1968	28,6	41,6	37,08	17,2	16,4	21,68
1969	29,8	44,3	39,40	18,1	19,5	23,22
1970	29,3	36,5	37,66	18,0	11,6	22,42
1971	28,4	37,8	37,43	17,4	15,0	22,72
1972	29,0	38,8	38,16	18,3	15,5	23,60
1973	30,6	40,0	38,44	19,3	18,9	24,11
1974	28,5	38,9	36,88	17,8	18,5	22,60
1975	28,6	36,0	35,53	18,6	15,7	21,68
1976	28,3	31,5	34,55	18,8	13,1	21,37
1977	28,3	30,4	34,53	18,7	12,8	21,46
1978	27,7	29,5	33,96	18,2	11,7	20,97
1979	28,4	29,0	34,00	18,8	10,4	20,74
1980	21,7	28,2	27,82	12,7	10,8	19,57
1981	22,2	28,5	28,10	13,5	11,6	15,58
1982	22,4	29,3	28,41	14,0	12,4	16,05

Forrás; Statisztikai Évkönyvek 1970—83-ig.

termelés aránya, így az 1980-as visszaesés sem annyira meredek, mint az iparban. A mezőgazdaságban viszont a csökkenés már az évtized első felében megkezdődik. Az 1969. évi 44%-ról 1975-re 36%-ra csökken, a nyolcvanas évek elejére pedig színvonala nagyjából azonos lett az anyagi termelésével. (28—29%)

Az árakon keresztül való tisztajövedelem elvonást mutatja a 100 Ft bérre jutó tisztajövedelem színvonalának alakulása is. (Lásd: 3. sz. táblázat) A bér és a tisztajövedelem aránya eleve eltérő volt a hatvanas évek végén is. A 100 Ft bérre jutó tisztajövedelem a mezőgazdaságban nem egészen a fele, 46,3%-a volt az anyagi ágak és 43%-a az ipar hasonló mutatójának. 1979-ben már csak 35,8%-a, illetve 28,5%-a. Az 1968-as eredeti arány ipar és mezőgazdaság között 1981-ben állt helyre. Ami nem túl nagy eredmény, ha azt is figyelembe vesszük, hogy 1975-től a munka egy foglalkoztatottra jutó bruttó termelésen mért termelékenysége a mezőgazdasági vállalatoknál gyorsabban nőtt, mint az iparban, a kifizetett bérek összege viszont 1979-ig lassabban.

Az árak alakulása valójában még ennél is jobban sújtotta a mezőgazdasági vállalatokat. *Az alaptevékenységen kívüli tevékenység* jelentős növekedése nélkül a tisztajövedelem még kedvezőtlenebbül alakult volna. *A nyolcvanas évek elején mutatkozó viszonylagos javulás pedig nem az áralakulás megváltozott tendenciájának következménye* (hiszen az nem változott meg), *hanem az alaptevékenységen kívüli tevékenység jelentős növekedésének.*[5]

Kétségtelen tehát, hogy fennmaradt az a gazdaságpolitikai koncepció, amely indokoltnak tartja, hogy „a társadalmi tisztajövedelemnek az a része, amellyel a

[5] Szabóné Medgyesi Éva: Az ár, az adó és a támogatások hatása a mezőgazdasági válllalatok jövedelmére. Közgazdasági Szemle, 1984/4.

3. táblázat

A nettó termelés belső arányai

folyó áron

	A 100 Ft bérre jutó tisztajövedelem %		
	ipar	mezőgazdaság	anyagi ágak
1968	151,4	65,2	140,8
1969	155,6	78,3	148,9
1970	158,9	46,8	147,2
1971	159,7	66,0	154,5
1972	170,8	66,7	162,0
1973	170,6	90,1	168,2
1974	168,0	90,5	158,3
1975	187,8	77,2	156,5
1976	197,1	71,8	162,3
1977	195,4	72,4	164,1
1978	191,6	66,0	161,3
1979	196,7	56,0	156,5
1980	142,3	61,7	167,3
1981	156,3	68,9	109,2
1982	166,5	73,0	129,8

Forrás: Statisztikai Évkönyvek 1970—1983.

mezőgazdaságnak hozzá kell járulnia az össztársadalmi szükségletek kielégítéséhez, ne legyen beépítve a mezőgazdasági árakba. Ez a hozzájárulás az elméletileg indokoltnál alacsonyabb mezőgazdasági árak megállapítása révén kerüljön elvonásra".[6] A népgazdaság növekvő „közterhei" viszont növekvő hozzájárulást igényelnek. Így aztán teljesen természetesnek látszik az a kialakult árpolitikai gyakorlat, amely a mezőgazdaságban felhasznált anyagok, eszközök árainak emelkedését csak részben ellensúlyozza a mezőgazdasági árak emelésével, 20—30%-át nem.[7] Gyakorlatilag — amint azt az árindexek is mutatják — az árdiszparitás megszüntetésére irányuló tendencia amelyet az 1968-as reform elindított, 1975 után az ellenkezőjére fordult. A mezőgazdasági vállalatok tényleges — pénzügyi — *önállósága* pedig jövedelmi helyzetük romlásával arányosan csökkent.

A paritásos árak kérdésében az agrárszakirodalom sem egységes. Gazdasági ésszerűségre és gyakorlati gazdaságpolitikai követelményekre hivatkozva vannak akik elvetik a paritásos árak lehetőségét.

3. Az ún. életszínvonal-szempont

Az ipari és mezőgazdasági árak paritásának megteremtése ellen hangoztatott érvek közül első helyen az ún. „életszínvonalpolitikai okok" szerepelnek. Ezen általában azt értik, hogy a felemelt mezőgazdasági termelői árak a fogyasztói árak arányos növekedését eredményeznék, ami nem kívánatos mértékben rontaná az élet-

[6] Csikós Nagy Béla: Szocialista árelmélet és árpolitika. Kossuth, 1966.

[7] Csete László—Őry János: Az élelmiszergazdaság árrendszerének fejlesztése. Gazdálkodás, 1983/5.

színvonalat. Arányos fogyasztói ár nélkül pedig „a rendkívül magas dotáció deformálná a termelést és a forgalmat is."[8]

Ez az indoklás olyannyira közhely ma már, hogy elegendő közismert voltára hivatkozni — anélkül, hogy indokolni, vagy bizonyítani kellene. Pedig nem árt egy kicsit közelebbről is szemügyre venni az *elveket és a tényeket is.*

Az életszínvonalpolitikának valóban igen fontos szempontja a fogyasztói árak alakulásának befolyásolása. Gazdaságpolitikánk koncepciójának hosszú ideig alapvető eleme volt az *árstabilitás* elve, amely még 1968 után is csupán a „kúszó" inflációt, a fogyasztói árak igen lassú növekedését engedte meg. Ehhez társult még az életszínvonalpolitikának az a felfogása is, hogy a szociálpolitikát az árakon keresztül is érvényesíteni kell. Az alacsonykeresetűek támogatásának egyik módjaként fogta fel az alapvető cikkek árának alacsonyan tartását. Mivel az alacsonykeresetű rétegek jövedelmüknek nagyobb hányadát költik élelmiszerre, ezért az alacsony élelmiszerárak emelik bérük reálértékét.

Ilyen körülmények között az életszínvonalpolitika valóban súlyos érv volt a mezőgazdasági termékek, és általában az élelmiszerek „nyomott" árszínvonalának felszámolása — de még mérséklése — ellen is.

Időközben azonban változott a gazdaságpolitikai koncepció, legalábbis ami az árstabilitást illeti. A lassú áremelkedés politikáját — igaz nem egészen önként, de — felváltotta a viszonylag magas *inflációs ráta* politikája. Ehhez járult még az is, hogy az életszínvonalpolitika is megváltozott; az alacsony fogyasztói árak csak a fogyasztás növelésére ösztönöznek, míg a jövedelem növelése a teljesítmény fokozására is — így célszerűbb az életszínvonal emelését a jövedelmek növelésén és nem az árak csökkentésén keresztül realizálni. Megváltozott a támogatások koncepciója is: kiderült, hogy az alacsony árakon keresztül nem lehet a jövedelemkülönbségeket mérsékelni, hiszen az ár mindenki számára azonos, így egyáltalán nem biztos, hogy a támogatást azok élvezik, akiknek szánták. A „mindenki fizesse meg azt, amit fogyaszt" elve mellett a támogatások pénzformája is előtérbe került.

A fogyasztói árpolitika célja ma már *nem* az életszínvonal *növelésének* elősegítése, hanem ellenkezőleg: *a jövedelempolitika által lehetővé tett növekedés reális mértékre való korlátozása.*

A változások következtében ma már egészen másként vetődik fel a mezőgazdasági árszínvonal kérdése is. Az ún. „életszínvonalpolitikai okok" ma már egészen mást jelentenek, mint tíz évvel ezelőtt *elvileg* is.

Gyakorlatilag pedig, ha megvizsgáljuk az elmúlt 13 év index-sorait — lásd a 4 és 5 sz. tábl. — a következők derülnek ki:

1. Igaz, hogy az élelmiszerárak alakulása jelentősen befolyásolta a fogyasztói árindex alakulását, de:
   — az élelmiszerfogyasztás részaránya csökkenő tendenciát mutat, így az élelmiszerárak meghatározó szerepe is mérséklődött;
   — az élelmiszerárak alakulása *vagy mérsékelte* a fogyasztói árindex növekedését, *vagy növelte.* Egyértelmű mérséklő hatás egyáltalán nem mutatható ki.
2. *Nem* az élelmiszerek *fogyasztói ára* korlátozta az élelmiszerek *termelői árát,* mivel az — 1976 óta — rendszeresen gyorsabban nőtt, mint akár az élelmiszeripar, akár a mezőgazdaság termelői árindexe.
3. Az iparcikkek fogyasztói ára sem korlátozta az iparcikkek termelői árának növekedését, mert ez utóbbiak gyorsabban nőttek, mint a fogyasztói árindex.

[8] Szabó Ferenc: A mezőgazdasági termelés gazdasági szabályozása. Mezőgazdasági Kiadó, 1983. 16. 1.

4. táblázat

A fogyasztói árindex és a kiskereskedelmi árindex alakulása 1970—1984-ig

előző év = 100

Év	Fogyasztói árindex		Kiskereskedelmi árindex	
	összesen	ebből: élelmiszerek	összesen	ebből: élelmiszerek
1970	—	—	—	—
1971	102,0	102,0	101,7	101,7
1972	102,8	101,0	103,1	100,7
1973	103,0	104,6	103,5	103,5
1974	102,1	100,4	102,1	100,5
1975	103,6	101,2	104,4	101,2
1976	105,0	110,2	105,3	109,4
1977	103,9	105,5	104,0	106,1
1978	104,9	103,6	104,9	103,6
1979	108,9	110,2	109,7	110,5
1980	109,1	113,4	109,2	112,7
1981	104,6	103,4	105,0	103,5
1982	106,9	104,8	106,6	104,6
1983	107,3	105,1	107,3	105,0
1984	108,3	112,1	108,8	112,2

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv KSH 1984.

5. táblázat

Kiskereskedelmi és termelői árindexek

előző év = 100

	A kiskeresk. árindex		Termelői árindexek		
	összesen	élelmiszer	ipar	élelmip.	mezőgazd.
1971	101,7	101,7	101,6	104,7	102,6
1972	103,1	100,7	101,9	101,3	102,3
1973	103,5	103,5	103,0	107,7	107,9
1974	102,1	100,5	103,3	102,3	101,6
1975	104,4	101,2	110,6	102,5	100,3
1976	105,3	109,4	104,6	110,8	111,2
1977	104,0	106,1	102,0	101,4	100,0
1978	104,9	103,6	103,7	102,8	101,6
1979	109,7	110,5	102,2	101,1	100,6
1980	109,2	112,7	115,3	112,2	109,5
1981	105,0	103,5	106,3	105,0	107,0
1982	106,6	104,6	104,5	101,6	99,7
1983	107,3	105,6	105,3	104,8	104,0
1984	108,8	112,2	104,0	103,1	106,0

Forrás: Statisztikai Évkönyv, Statisztikai Havi Közl. 1984.

1971 és 75 között az élelmiszerek árának alakulása valóban mérséklőleg hatott a fogyasztói árindex és a kiskereskedelmi árindex alakulására is. 1976 és 80 között azonban — egyetlen év kivételével — az élelmiszerek fogyasztói ára végig gyorsabban nőtt, mint az általános árindex. 1980 és 83 között viszont ismét alacsonyabb az élelmiszerárak növekedési üteme. Ebben az 5 éves tervben — talán a 84-es év kivételével — valószínűleg így is marad.

1975-ben 1970-hez képest az élelmiszerek kiskereskedelmi árszínvonalának növekménye még csak a fele a fogyasztási cikkek átlagos növekményének. 1980-ban — ugyancsak 1970-hez képest — kb. azonos mértékű a növekedés, 1982-ben pedig már ismét az élelmiszerek rovására mutatkozik elmaradás.

A mezőgazdasági termékek termelői árai és a fogyasztói árak között nem sok kapcsolat látható. 1971 és 1975 között a mezőgazdasági termelői árindex 15,4%-kal, az élelmiszeripar termelői árindexe 20%-kal, az élelmiszerek kiskereskedelmi árindexe viszont csak 7,9%-kal nőtt. 1976-tól kezdődően azonban a tendencia megfordult. Az élelmiszerek kiskereskedelmi árindexe 1983-ban 1975-höz képest 70%-kal volt magasabb, míg az élelmiszeripar termelői árindexe csak 46%-kal, a mezőgazdaságé pedig csupán 38%-kal.

Vagyis: — addig, amíg az élelmiszerárak mérsékelték a fogyasztói árindex növekedését (1971—75), addig a mezőgazdaság termelői árai gyorsabban nőttek, mint az élelmiszerek fogyasztói ára.

— amikor az élelmiszerek fogyasztói ára növelte a fogyasztói árindex átlagos nagyságát (1976—80), akkor a mezőgazdasági termelői árak növekedése elmaradt az élelmiszerek fogyasztói árának növekedésétől.

— 1981-től viszont az élelmiszerek kiskereskedelmi árindexének alacsonyabb növekedési ütemével *a mezőgazdasági termelői árindex még alacsonyabb növekedési üteme párosul — miközben a fogyasztói árindex* (és az átlagos kiskereskedelmi árindex) *növekedési üteme* egyáltalán *nem mérséklődött.*

Az iparcikkek kiskereskedelmi ára éppen ellentétesen alakult az élelmiszerekével. 1970 és 75 között az iparcikkek ára gyorsabban nőtt, mint az élelmiszereké. 1976 és 80 között viszont az élelmiszerek kiskereskedelmi árindexe volt a magasabb. 1981 óta ismét az iparcikkek kiskereskedelmi árindexe a magasabb.

Ilyen körülmények között az életszínvonal-politikai okokra való hivatkozás egyáltalán nem állja meg a helyét. Magas inflációs ráta esetében ugyanis viszonylag gyorsan változhat az árstruktúra is. A fogyasztói (illetve kiskereskedelmi) árindex *adott ütemű változása mellett tehát fennáll a lehetősége* annak, hogy az 1950-es évek elején kialakult fogyasztói árstruktúra — az olcsó élelmiszer, drága iparcikk vonatkozásában is — *belátható időn belül megváltozzon.* Mégpedig „rendkívül magas dotáció" *nélkül.* A mezőgazdaság termelői árainak *közelítését* a társadalmilag indokolt ráfordításokhoz életszínvonal-politikai okok *nem* korlátozzák. De legalábbis képtelenség a fogyasztói árakkal magyarázni a valóságos költségektől mindinkább elszakadó mezőgazdasági termelői árakat.

Ha ma mégis erre hivatkoznak, amögött valami egészen más húzódik meg. Mindenekelőtt egy félelem attól, hogy nálunk is kialakul — a fejlett tőkés országokhoz hasonlóan — az élelmiszerárak viszonylag magas színvonala, *anélkül,* hogy ehhez az iparcikkek olcsósága társulna.

Ez a lehetőség persze fennáll akkor, ha iparunk hatékonysági színvonala továbbra is növekvő mértékben marad el a világpiaci versenyben és ha az árpolitika megfinanszírozza a belföldi árakban ezt az elmaradást. De akkor ez már az *ipari protekcionizmus* kérdése és nem az életszínvonalé.

Ez a helyzet tulajdonképpen az ipari árrendszerrel kapcsolatban is felveti a

belső összhang problémáját. Azt, hogy *a világpiaci árakhoz igazodó termelői* árrendszer és *hagyományos fogyasztói* árstruktúra esetén a termelői és a fogyasztói árak *összekapcsolása* lehetséges-e egyáltalán, s ha igen, milyen következményekkel járhat. Ennek a kérdésnek azonban bennünket most a másik fele érdekel. Ti. az, hogy a hagyományos fogyasztói árstruktúra fennmaradása mellett lehetséges-e a kompetitív árképzés alkalmazása a mezőgazdaság esetében. Az ezzel kapcsolatban kialakult vita[9] azonban inkább a pénzügyi szabályozók, az adó- és támogatási rendszer okozta problémák körül zajlik. Nem véletlenül.

4. A „közteherviselés" és a költségvetési kapcsolatok

Az árparitás elleni másik, szokásos érv az adóparitás. „Árparitás esetén azonban az adóparitás is szükségessé válna. Ezzel szemben az a jellemző, hogy a mezőgazdasági árakban nemcsak sokkal kisebb mértékű tisztajövedelem realizálódik, mint az ipari árakban, hanem annak kisebb hányada is kerül elvonásra, akár a nyereséget terhelő adók, akár bérjárulék formájában."[10] A paritásos ár azért is problémát okozna, mert akkor a hazai mezőgazdasági árak lényegesen meghaladnák a világpiaci árakat — „miután azok úgy alakulnak ki, hogy *a mezőgazdasági termelést más országokban sem terhelik az iparéval azonos adóterhek,* sőt a mezőgazdaságot a legtöbb országban szubvencionálják."[11] (Kiemelés tőlem — É. E.)

Ez az érv nem olyan régi közhely, hogy ne szorulna bizonyításra. Bizonyítják is. De hogyan? Rendszerint úgy igazolják az adóparitás hiányát, hogy a mezőgazdaság költségvetési kapcsolatainak negatív egyenlegét mutatják ki. Ez azt jelenti, hogy a mezőgazdaság által kapott költségvetési támogatások összege meghaladja a befizetéseket.

Eltekintve attól, hogy az összes befizetések és az összes támogatás negatív egyenlege a hetvenes évek eleje óta csak úgy mutatható ki, ha a közvetett támogatásokat is mezőgazdasági támogatásként számolják el — ami eleve vitatható — ez a módszer *nem* is *alkalmas* az adóparitás vizsgálatára.

Az adóparitásnak semmi köze sincs a támogatásokhoz. Adóparitásról véleményem szerint akkor beszélhetünk, ha az állami költségvetés — függetlenül a jogcímektől — két ágazat tisztajövedelmét *azonos mértékű* adókkal terheli. A mezőgazdaság összes költségvetési befizetését tehát *nem* a kapott támogatásokhoz kell viszonyítani, hanem *a mezőgazdaságban realizált társadalmi tisztajövedelemhez.* És nem is a költségekhez, mint ahogyan az szokás — még akkor sem, ha egyes adónemek konkrét költségtényezőkhöz (pl. bér) kapcsolódnak. A költségvetési elvonás a tisztajövedelmet terheli akkor is, ha a vállalat számára költségként jelenik meg, és akkor is, ha nagysága nem a jövedelemhez, hanem valamely ráfordítás felhasználásának mértékéhez kapcsolódik. Az *adóparitás* azt jelenti, hogy adott nagyságú jövedelemből az állami költségvetés ugyanakkora arányban részesedik, bárhol is keletkezett a jövedelem. Vagyis az iparban is — az ipar összes költségvetési befizetését kell viszonyítani az ipar által *realizált* társadalmi tisztajövedelemhez — és a két arány egybevetése mutathatja meg az adóparitás létét vagy hiányát.

[9] A Közgazdasági Szemle 1985/2. számában Mentényi Miklós indította el „Versenyképes-e vagy túl drágán termel a magyar mezőgazdaság?" c. cikkével, s máig sem zárult le.

[10] Szabó Ferenc: A mezőgazdasági termelés gazdasági szabályozása. Mezőgazdasági Kiadó, 1983. 16. l.

[11] U. o.

A támogatások bekapcsolása csak zavarossá teszi a képet és elfedi a valóságos összefüggéseket. Más szempontból persze fontos a támogatások összehasonlítása — de az külön kérdés. Az adóparitás szempontjából nincs jelentőségük.

Ha megvizsgáljuk a *vállalati rend* szerint működő gazdasági egységek realizált tisztajövedelmének és költségvetési kapcsolatainak alakulását, akkor azt tapasztaljuk, hogy a *vállalatok költségeit terhelő elvonások* tekintetében ipar és mezőgazdaság között *már 1976-ban paritás állt fenn,* és kisebb ingadozásokkal azóta is tart. (Lásd: 6. táblázatot.) *A nyereséget terhelő adók* vonatkozásában a kiegyenlítődés egy évvel később, 1978-ban következett be.

6. táblázat

A költségvetési elvonások és a nyereségadó aránya a tisztajövedelemben a vállalati rend szerint működő gazdasági egységeknél

folyó áron

	Költségvetési elvonások tisztajövedelem %			*Nyereségadó* tisztajövedelem %		
	ipar	mezőgazd.	anyagi ágak	ipar	mezőgazd.	anyagi ágak
1968	68,1	35,6	74,7	35,3	13,0	29,8
1969	68,2	32,4	72,7	33,6	12,0	29,1
1970	67,8	60,3	76,2	35,3	16,6	30,6
1971	70,5	48,7	76,4	39,8	14,3	30,1
1972	69,6	47,9	74,8	39,0	14,8	29,5
1973	70,8	32,4	73,3	40,0	15,1	30,7
1974	75,6	42,2	82,5	44,0	16,2	35,4
1975	64,5	52,2	78,4	42,2	21,0	37,7
1976	67,6	70,6	65,1	26,1	20,6	24,7
1977	66,1	68,1	63,6	29,7	28,0	27,8
1978	68,1	76,1	64,7	27,2	32,6	27,3
1979	65,0	88,1	65,3	26,1	33,4	27,6
1980	73,5	75,8	67,0	30,4	28,4	35,5
1981	67,7	67,0	58,6	31,7	31,2	37,8
1982	72,9	71,5	63,6	29,7	31,1	35,4
1983	80,0	79,9	69,6	31,4	27,2	35,6

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyvek 1970—1984. „A vállalati rend szerint működk gazdasági egységek jövedelme" c. táblázatok alapján.

Szó sincs tehát arról, hogy *ha* árparitás lenne, *akkor* adóparitás is szükségessé válna! A valóságos helyzet az, hogy lassan egy évtizede *van adóparitás, annak ellenére, hogy árparitás nincs.* (Sőt, fokozódó árdiszparitás érvényesül.)

Abban az esetben, ha nem a vállalatok, hanem az *ágazatok* által realizált tisztajövedelem és a költségvetési befizetések viszonyát vizsgáljuk és az ipar adataiból *kiemeljük az élelmiszeripart,* még rosszabb eredményt kapunk.[12] (Lásd a 7. táblázatot.) Kiderül, hogy *a mezőgazdasági ágazatot nemhogy kisebb, hanem nagyobb adóteher sújtja, mint az ipart.* 1976 után — egyetlen év kivételével — a mezőgazdasági ágazat összes tevékenysége eredményeként realizált tisztajövedelemnek rendre nagyobb hányadát központosítja az állami költségvetés, mint az iparban.

[12] Az élelmiszeripar kiugró elvonási és támogatási adataiban valószínűleg a termelői és a fogyasztói árak nagymértékű alszakadása nyilvánul meg.

7. táblázat

Az összes költségvetési befizetések és a társadalmi tisztajövedelem viszonya ágazatonként

folyó áron

	Ipar*	Élelmiszerip.	Mezőgazd.	Anyagi ágak össz.
1973	99,2	243,0	68,3	110,7
1974	101,1	1429,5	71,2	123,4
1975	70,3	74,1	99,3	86,7
1976	93,8	126,1	75,6	91,5
1977	94,2	146,9	97,6	91,6
1978	127,3	249,5	160,9	139,6
1979	91,6	156,2	130,0	93,6
1980	74,8	158,0	58,9	68,5
1981	98,3	219,8	104,2	99,4
1982	99,1	269,0	101,5	100,2
1983	101,6	466,8	112,9	109,2

* Élelmiszeripar nélkül.

Forrás: Statisztikai Évkönyvek 1974—1984-ig. „A népgazdasági jövedelmek elosztása" c. táblázatok alapján.

Sőt a táblázat adataiból az is leolvasható, hogy *a mezőgazdasági ágazatot terhelő költségvetési* terhek *nemcsak az iparét haladják meg, hanem az anyagi ágak átlagát is!* Ezzel szemben az ipar adóterhei rendszeresen alatta maradnak az anyagi ágak átlagának. Vagyis *nemcsak árdiszparitás, hanem adódiszparitás* is érvényesül a mezőgazdaság rovására. Ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy a népgazdaság közterheihez a mezőgazdaság *kétszeresen* járul hozzá: először az árakon keresztül elvont jövedelemmel, másodszor pedig közvetlen költségvetési befizetéseivel.

Ilyen körülmények között másként vetődik fel a támogatások és a világpiaci versenyképesség kérdése is. Az első probléma mindjárt az, hogy *beszélhetünk-e egyáltalán a mezőgazdaság támogatásáról?* [13]

Ami a közvetlen termelési támogatásokat illeti nyilvánvalóan *nem.* A költségvetési elvonások és támogatások közötti különbség folyamatosan növekszik a mezőgazdasági vállalatok esetében is, ha nem is éri el az ipari vállalatokét. Ugyanakkor, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a *támogatás* elsősorban *nem* a jövedelmekre, hanem a tevékenységre, a termelésre irányul, azaz az árban meg nem térülő költséget téríti meg, akkor még másra is fény derül.

A költségvetési támogatások összegét a termelési költségekhez[14] viszonyítva megállapíthatjuk, hogy a mezőgazdasági vállalatok támogatása 1975-ig *kisebb* volt, mint az iparé. 1976-ban egyenlő arányú volt, és csak 1977-től fordult meg a helyzet és vált nagyobbá a mezőgazdasági vállalatok ráfordításainak költségvetési támogatása. (Lásd a 8. táblázatot.) Ugyanakkor a támogatások növekedéséből adódó költségtérítés aránya *kisebb volt,* mint a költségvetési *elvonások által eredményezett költség növekedés.*

[13] Olyan vélemény is van, hogy nálunk valójában „pszeudo-agrárprotekcionizmus" van. Lásd: Kovács—Rott: Az árak, a bérek és a költségvetési támogatások... c. cikke a Közg. Szemle 1984/7—8. számában.

[14] Termelési költségeken — az adatbázisból adódóan — a bruttó termelés és a tisztajövedelem különbségét értem.

8. táblázat

A termelési támogatások aránya az iparban és a mezőgazdaságban

	Termelési támogatás Ipar	Termelési költség* Mezőgazdaság
1968	12,1	7,5
1969	15,3	7,1
1970	7,1	5,1
1971	6,6	5,1
1972	7,1	5,3
1973	8,8	4,8
1974	9,8	4,6
1975	8,2	5,6
1976	5,0	5,0
1977	5,7	7,4
1978	4,9	7,5
1979	4,7	7,2
1980	5,0	6,6
1981	5,0	6,3
1982	4,6	6,4

* Termelési költség = Bruttó termelés — tisztajövedelem.

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1970—1983. „A vállalati rend szerint működő gazdasági egységek jövedelme" c. táblázatok alapján számítva.

9. táblázat

A termelési elvonások költségnövelő hatása

	Termelési elvonás ipar	Termelési költség* mezőgazdaság
1968	15,0	7,0
1969	16,0	7,8
1970	15,9	7,9
1971	14,9	8,6
1972	15,6	8,8
1973	17,3	7,6
1974	16,4	9,6
1975	15,3	9,7
1976	16,3	10,7
1977	15,7	10,0
1978	15,4	10,1
1979	15,8	10,2
1980	11,5	9,1
1981	11,6	9,0
1982	12,5	10,1

* Termelési költség = Bruttó termelés — tisztajövedelem.

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1970, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983. „A vállalati rend szerint működő gazdasági egységek jövedelme" c. táblázatok alapján számítva.

A költségvetési elvonások természetesen növelik *a vállalatok* költségeit, mégpedig nyilvánvalóan nemcsak a mezőgazdaságban, hanem az iparban is. Sőt, mivel az iparban a *költségekhez* képest az elvonás mértéke magasabb, költségnövelő hatása is nagyobb. (Ez a helyzet abból adódik, hogy az árdiszparitás következtében a mezőgazdaságban megtermelt tisztajövedelem egy része az iparban realizálódik így az ipar tisztajövedelemmel számolt jövedelmezőségi rátája jóval magasabb, mint a mezőgazdaságé. Ennek következtében *a tisztajövedelmet ugyanolyan* arányban terhelő elvonás a *költségekhez* képest szükségképpen *magasabb* arányt képvisel.) A támogatások az iparban is kisebb hányadát térítik meg a költségeknek, mint amilyen mértékben az elvonások növelik. (Lásd a 9. táblázatot.)

Éppen ez a helyzet világít rá arra a tényre, hogy a *költségvetési átmogatások általában nem foghatók fel valóságos támogatásként,* hanem csupán szabályozó eszközként.

Az anyagi ágak által kapott költséget fedező termelési támogatás döntő többségét mindig az ipar kapta. 1975 előtt az ipar több, mint 40%-kal részesedett az összes támogatásból, a mezőgazdaság pedig 4—9% között részesedett. 1976 után pedig az ipar részesedése 60—70% között, a mezőgazdaságé pedig 11—21% között ingadozott. Ami az ipar esetében 1975 előtt körülbelül megfelel az ipar népgazdasági súlyának (a nettó nemzeti termeléshez való hozzájárulása arányának), 75 után annál lényegesen magasabb. A mezőgazdaság 1975 előtt népgazdasági súlyánál kisebb arányban részesült a támogatásokból, 1975 után valamelyest nagyobb arányban.

Mindebből nemcsak az következik, hogy *a támogatások e fajtája semmi esetre sem* sorolható a mezőgazdaság speciális, *megkülönböztetett támogatásának kategóriájába.* Mértékének és arányának változása arra is felhívja a figyelmet, hogy a növekvő támogatás a hetvenes évek második felében *az agrárolló kinyílásával is összefüggésben* van.

Az agrárolló kinyílása és a mezőgazdaság termelési támogatásainak növekedése időben egybeesik. A tisztajövedelmek arányainak ágazatonkénti alakulása önmagában is azt mutatta, hogy az ipari és mezőgazdasági árak centruma eltérő volt: addig, amíg a *mezőgazdaságban csak az átlagos feltételek* között termelt áruk ráfordításait ismerte el, *az iparban a határráfordítás* volt a meghatározó. Az ipari vállalatok a feltételek romlásából származó költségnövekedést tovább háríthatták saját termékeik árában, a mezőgazdaságban viszont az átlagos minőségű (14—17 arK) és annál rosszabb földeken gazdálkodó vállalatok kapták meg az ágazat összes termelési támogatásának egyötödét.[15] Vagyis *az ágazat egészét tekintve* nem mutatható ki megkülönböztetett támogatás, az átlagos illetve annál gyengébb feltételek között termelők esetében viszont igen. Ez viszont nyilván nem érinti sem az ágazatok közötti, sem pedig az ágazat és a költségvetés kapcsolatát abban a vonatkozásban, hogy az ágazat egésze nem részesül megkülönböztetett támogatásban. Különösen nyilvánvalóvá vált ez jelenleg, amikor a gyenge termőhely hivatalos elismerése is 17-ről 19 aranykoronára emelkedett anélkül, hogy az e célra biztosított összeg nagysága változott volna.[16]

A fejlesztési (beruházási) támogatások és a közvetett támogatások vonatkozásában hasonló összevetést adatok hiányában sajnos nem tudok tenni. Annyi bizonyos, hogy *a mezőgazdaság költségvetési kapcsolatainak negatív egyenlege dinamikusan*

[15] Lásd: Szabóné Medgyesi Éva: Az ár, az adó és a támogatás hatása a mezőgazdasági vállalatok jövedelmére. Közg. Szemle, 1984/4. 434. l.

[16] Az újonnan „gyengének" minősített kategóriába tartozik a gazdaságok kb. 17%-a, a termőterület 18%-val.

csökkent az elmúlt időszakban és 1982-ben már a *közvetett támogatásokkal együtt is a támogatásokat meghaladták az elvonások.*[17]

Ez viszont gyakorlatilag azt jelenti, hogy *a mezőgazdaság nem kap semmi támogatást,* ellenben *az árakon keresztül elvont tisztajövedelemmel a mezőgazdaság támogatja a népgazdaságot* s a költségvetési befizetések támogatásokat meghaladó összegével. A mezőgazdaság tehát duplán kiveszi a részét a „közteherviselés"-ből, támogatást pedig csak annyit kap, mint más ágazat.

Ilyen körülmények között más megvilágításba kerül a mezőgazdasági termékek világpiaci versenyképessége is. Mivel a költségvetési kapcsolatok a magyar mezőgazdaság vonatkozásában nem ellensúlyozzák az árdiszparitásból fakadó hátrányos helyzetet, ezért:

1. ha igaz az, hogy a mezőgazdasági termelést más országokban nem terhelik az iparéval azonos adóterhek, akkor a magyar mezőgazdaság *eleve hátrányban van* velük szemben a világpiacon, mert nálunk legalább azonos adóterheket visel.

2. Ha emellett más országok *megkülönböztetett* támogatásban is részesítik a mezőgazdaságukat, akkor a hátrány még tovább fokozódik.

Hogyan értékeljük ilyen körülmények között azt az érvet, amely a paritásos áraktól félti mezőgazdasági termékeink világpiaci versenyképességét? Ahhoz, hogy erre a kérdésre válaszoljunk, először két dolgot figyelembe kell venni.

1. Az, hogy drágán vagy olcsón termel-e a magyar mezőgazdaság, az *valóságos* költségeitől, az pedig termelési feltételeitől és a vállalatok gazdálkodásának hatékonyságától függ. *Attól, hogy termékárait mesterségesen eltéritjük ráfordításaitól azzal nem tesszük olcsóbbá.* Népgazdasági szinten, a világpiaci cserében *az akkor is ugyanannyinak értékelődik,* ha az árrendszer *látszólag* olcsóbbnak tünteti fel.

2. A termelési költségeket terhelő elvonások is *költségnövelő tényezők.* Láttuk hogy ezen elvonások kb. 10%-kal növelték a mezőgazdasági vállalatok költségeit. Akkor pedig óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy *a zelvonások növekedése vajon nem rontja a mezőgazdasági termékek versenyképességét?* Mindenekelőtt attól függ, hogy honnan nézzük. *Makrogazdasági* szempontból ezek nem valóságos, hanem *fiktív* költségek: tisztajövedelem-elemek, amelyek csak a vállalat számára jelentenek költséget. Nem termelési ráfordítások, hanem az állam bevétele, egyszóval adó. Csakhogy ezek a fiktív költségek a vállalat számára ugyanúgy költséget jelentenek, mint a bér, amely makrogazdasági szempontból ugyancsak jövedelemnek számít. *Vállalati szempontból* tehát a termelési elvonások *drágítják* a termelést, s így rontják termékeik versenyképességét.

Az állami költségvetés szempontjából más a helyzet. A költségvetés számára a termelési elvonás jövedelem, növekedése tehát bevételeinek gyarapodását jelenti. Így számára a versenyképesség azt jelenti, hogy az adott tevékenység *nem igényel tőle támogatást,* legalábbis *kevesebb* támogatást, mint amennyi bevételt az elvonás eredményezett. Ez a *költségvetési szemlélet* magyarázza azt is, hogy miért veszélyeztetné a ráfordításokkal arányos mezőgazdasági árrendszer a termékek világpiaci versenyképességét, sőt hogy miért tűnik a magyar mezőgazdaság „agyontámogatott"-nak.

Paritásos árak és paritásos adók esetén ugyanis a költségvetés bevételei valószínűleg nem változnának viszont lehetséges, hogy kiadásai növekednének: ha úgy, mint más államok csinálják — a hazai költségvetés is rákényszerülne a megkülönböztetett, tehát valóságos támogatásra legalább az *exportnál. Vagyis a népgazdaság költ-*

[17] Támogatások és elvonások a mezőgazdaságban. 1975—1982. KSH. Közölte: Szabóné Medgyesi Éva: Ár, adó és támogatás a mezőgazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1984/4.

ségeit nem, az állami költségvetés kiadásait viszont növelné a ráfordításokkal arányos mezőgazdasági ár. Ugyanakkor az árakon keresztül való jövedelemelvonás sem jelentkezik *közvetlen* költségvetési bevételként. Ezért a jelenlegi, a támogatásokat csak valamivel meghaladó elvonások összege, a költségvetés számára nyilvánvalóan drágán termelőnek, és túlzott mértékű támogatást igénylő ágazatnak tünteti fel a mezőgazdaságot a többi ágazattal szemben (ahová az árakon keresztül a jövedelem átszivattyúzása történt).

Ennyiből is látható, hogy voltaképpen nem az a kérdés, hogy olcsón, vagy drágán termel-e a magyar mezőgazdaság, hanem *a vállalatok és az állami költségvetés közötti jövedelemosztozkodás* mértéke.

Эмеше Эгетё

ПОЛИТИКА ЦЕН И СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО

В стате расматривается вопрос особых чертов ценообразования сельскохозяйственных продуктов с точки зрения управления наредным хозяйством.

Автор исходит из того, что система цен и их образование играют определяющую роль в управлении сельскохозяйственным производством как и в других отраслях народного хозяйства. В связи с этим существуют и проблемы, относяшиеся к противоречиям образования цен и других элементов финансовых дел, а не к противоречиям организационной системы управления. Когда утверждается диспаритет цен на сельскохозяйственные и промышленные продукты — по мнению автора — это утверждение политического аспекта жизненного уровня. Отсуствует паритет налогов, и они уже вместе устарели и их использовать в таких условиях не обоновано сегодня.

Emese Égető

PRICE POLICY AND AGRICULTURE

The authar discusses the peculiar feature of agricultural price system from the point of view of economic management. She starts from the fact that in the management of the agriculture during the whole period of socialism — unlike other branches of the national economy — not the organization system, but the price system had a decisive role. The main problems of agriculture do not originate from the contradiction between rigid organization system and the other elements of management system, but from the contradictory relation between price system and the financial system. The author prooves with data that the customary arguments used against industrial — agricultural price parity — the so called living standard aspect, and the absent of tax parity — are outdated, statements not supported by todays facts.

DR. FARKAS BEÁTA

ADALÉKOK A KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNY ÉS A GAZDASÁGPOLITIKA VISZONYÁRÓL

A magyar gazdasági mechanizmusról, reformjáról avagy továbbfejlesztéséről (mikor mi az illendő szóhasználat) már rengeteget írtak. Ha az ember olvassa az újságokat, nézi a tévét, hallgatja a rádiót, az a benyomása támadhat, hogy minden magyar született közgazdász. Lassan az a tény is bekerül a köztudatba, hogy a reformfolyamat mind a reálviszonyokban, mind a szellemtörténet síkján megtorpanásokkal halad előre. Az eszmei fejlődésben Bródy András három csomópontot állapított meg, az 1953—1957-es időszakot, a hatvanas évek közepét, és a hetvenes évek végétől kezdődő időszakot.[1] Lengyel László kiegészítette ezt egy negyedik szakasszal, az 1946—49-es évekkel, mert ha eltekintünk ennek a korszaknak a vitáitól, érthetetlenné válik, hogyan született hirtelen annyi reformgondolat az ötvenes évek második felében.[2]

Ha végigtekintünk ezen a hullámmozgáson, felvetődik a kérdés, hogy kimutatható-e a megtorpanások valamiféle „természetrajza". Hiszen a világgazdasági kihívások közepette a feszültségek halmozódásának egyik forrása éppen az, hogy a gazdasági mechanizmus fejlesztése nem folyt töretlen lendülettel. Eme „természetrajz" kidolgozása sok irányú megközelítést igényelne. Vizsgálni kellene a gazdasági, politikai intézményrendszer mozgását, a politikai, gazdasági szférában megjelenő érdekcsoportokat, a gazdaságpolitika és a közgazdaságtudomány viszonyát, valamint azt, hogy milyen értékek, elvek alapján legitimálják, illetve legitimálják-e egyáltalán a reformfolyamat lassítását, megtörését. Ez egy olyan nagy témakör, ami messze meghaladná egy ilyen tanulmány kereteit. Másrészt a kimerítő elemzéshez olyan politológiai, gazdaságszociológiai felmérésekre lenne szükség, amelyek azt hiszem nemcsak nekem nem állnak rendelkezésemre. A magyar gazdasági mechanizmus történetének leírását megtaláljuk Antal László izgalmas könyvében[3]. Ő elsősorban a reálfolyamatok elemzésére teszi a hangsúlyt, de vázolja az eszmetörténeti hátteret is. Így ez a könyv egyfelől nagyszerűen megvilágítja a megtorpanások időszakait is, de természetszerűleg a politológiai vizsgálatokat nem pótolhatja.

Ebben a munkában a fenti témakör egyik részletkérdésében kívánok kissé elmélyedni. Nevezetesen, hogy a reformok ellenzői milyen legitimációs fegyvertárat használtak a reformfolyamat lassítása, netalán visszafordítása érdekében? Kimutathatók-e egyáltalán tipikus érvek, értékek, tipikus képviselők? Két korszakot emeltem ki, az 1954—1957-es periódust és az 1968—1978-asat. Ugyanis ez a kettő befejezett cik-

[1] Bródy András: A gazdasági mechanizmus bírálatának három hulláma. Közgazdasági Szemle, 1983/7—8.

[2] Lengyel László: A gazdasági mechanizmus reformjáról — A Vélemények/Viták sorozat A magyar gazdaságirányításról c. kötetének margójára. Valóság, 1984/9.

[3] Antal László: Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján. KJK Budapest, 1985.

lus és mindkettő a rendszer megszilárdult keretei között zajlott. A minőségileg más szituáció miatt az 1946—49-es éveket ebből a szempontból nem lehetne összevetni. Érdeklődésem a nyilvánosság számára készült publikációkra terjedt ki, hiszen pont arra vagyok kíváncsi, hogy a különböző elképzeléseket milyen érveléssel akarták a társadalom előtt elfogadtatni. S mivel egy-egy nézet útját meghatározza, hogy a politika hogyan viszonyul hozzá, a szakfolyóiratok mellett a politikai jellegű sajtóorgánumoknak (Társadalmi Szemle, Pártélet, Népszabadság) szenteltem különös figyelmet.

1. *A reformelképzelések és ellenérvek 1953—1957 között Ingadozó politikai helyzetben 1953-tól 1956-ig*

A MDP Központi Vezetőségének 1953 júniusi határozata új politikai irányvonalat jelölt ki. A közgazdászok számára a döntő biztatást az 1954 októberi KV-határozat adta meg. A határozat tárgyalja a Közgazdaságtudományi Intézet felállításának és a Közgazdasági Szemle újbóli megindításának szükségességét. A Közgazdasági Szemle 3. számában meg is jelent a gazdaságirányítási rendszer első átfogó bírálata Péter György tollából.[4] A „Bürokrácia és túlzott centralizmus" c. részben bemutatja, hogy a tervutasítások tömkelegével nem lehet javítani a gazdálkodás minőségi jellemzőit. A helyi önállóság csak szólamokban létezik. A döntő láncszem a gazdaságosság, írja a szerző. A központi utasításoknak csak a célokra szabadna vonatkozniuk, a a megvalósításukra szolgáló eszközöket a vállalatoknak kellene megválasztaniuk. Érdekeltté is a cél elérésében kell tenni, mert ha a mennyiségi termelés teljesítésére ösztönzünk, a termelés öncélúvá válik. A piaci ellenőrzés szükségességét nagyon rejtjelezve, mai szemmel furcsa terminológiával írja le Péter György: „Az ellenőrzés nemcsak felülről, nemcsak hatalmi, adminisztratív eszközökkel történik, hanem az alapvető érdekazonosság mellett az egyes vállalatok között fennálló (ugyanígy: a vállalatok és a fogyasztók között fennálló), az áruviszonyokból, az értéktörvény működéséből, valamint a munka szerinti elosztás elvéből fakadó, helyzetük, törekvéseik és feladataik különbözőségéből eredő ellentétek felhasználása révén".[5]

A szerző a továbbiakban kifejti, hogy miért tartja a vállalati jövedelmezőséget a gazdaságosság ismertetőjelének. Kiegészítő megjegyzéseinek végén igyekszik elhárítani a lehetséges ideológiai ellenvetéseket. Szerinte a haszon, a nyereség, a jövedelmezőség, a kereslet, a kínálat stb. használata nem jelent jobboldali elhajlást, mert ezek a kategóriák a szocializmusban csak formailag hasonlóak a kapitalizmuséihoz. „A jövedelmezőség követelményeinek érvényesülésével, a pénz szervező és ellenőrző funkciójának következetesebb felhasználásával nem veszélyeztetjük sem a dolgozó parasztsággal szövetséges munkásosztály hatalmi helyzetét, sem a szocializmus alaptörvényének vagy a tervszerű, arányos fejlődés törvényének érvényesülését, a végzett munka arányában történő elosztás elvét, nem fékezzük, hanem elősegítjük a szocialista népgazdaság rohamos fejlődését. Másrészt: nem teremtjük meg a kizsákmányolás, a munkanélküliség, a túltermelési válságok jelentkezésének lehetőségét."[6]

1955 márciusában újabb politikai-gazdaságpolitikai fordulat történt. A Központi Vezetőség vissza akart térni az 1953 június előtti irányvonalhoz. Ennek a lecsapódása rövidesen jelentkezett a közgazdasági elméletben is. A Közgazdasági

[4] Péter György: A gazdaságosság jelentőségéről és szerepéről a népgazdaság tervszerű irányításában. Közgazdasági Szemle, 1954/3.
[5] Uo. 309. o.
[6] Uo. 322. o.

Szemle 1955. 3.—4. sz. szerkesztőségi cikket közölt „Feladataink a KV márciusi határozatának megvalósításában" címmel. Ebben ismertették, hogy a határozat miben látja a közgazdaságtan területén a jobboldali, kispolgári, polgári nézetek megújulását. A közgazdaságtan: — nem foglalkozik az iparosítással, a termelékenység növelés, jövedelmezőség kérdésével,

— nagy jelentőséget tulajdonít az egyéni paraszti kisárutermelésnek, nem hangsúlyozza a szövetkezeti mozgalom fontosságát.

Azután témánként részletezik a kifogásolt cikkeket. Így pl. azt is megtudjuk, hogy „a Közgazdasági Szemle Vita cikkek rovatában megjelent egyes cikkek odáig mentek az értéktörvény túlbecsülésében, hogy lényegében ki akarták terjeszteni a törvény hatását a szocialista ipar termelésének szabályozására is". Ez a törekvés „szűkíteni akarja a tervszerű, arányos fejlődés követelményének, a népgazdasági tervezésnek a hatókörét". Ez pedig egyértelmű „bizonyos ösztönös elemek érvényesülésével".[7] Ezután nem volt meglepő, hogy nemsokára megjelent három, Péter György javaslatait támadó cikk. Hevesi Gyula írásában ugyan elismeri a túlzott centralizáció, bürokratizmus létét, szerinte azonban „az anyagi érdekeltség döntő láncszemmé tétele a vállalatvezetés mai politikai és gazdasági színvonalán éppen az ellenkező eredményekre — még több hamis kimutatásra és „hamis termelésre" — vezetne, mint amit tőle Péter György remél". A piaci kontrollt azért veti el Hevesi, mert „a vevők piaca az ösztönzés lehető legdrágább fajtája, mert a felesleges termék nem a kapitalista nyakán marad, hanem az egész népet károsítja". Úgy látszik a szerzőt a hiánygazdaságban felhalmozódó eladhatatlan árukészletek léte nem zavarta. Azt is leszögezte, hogy nem elvi kifogása van az ellen, hogy bizonyos kapitalista módszereket eltanuljunk, hanem a szocialista gazdálkodási módszerek „sokkal olcsóbbak, közvetlenebbek és hatásosabbak". A recept így a szokásos: magasabb színvonalú vezetést, műszaki kultúrát.[8]

Kemenes Egon ellenvetései között szintén szerepel, hogy a vevők piaca mellett lesz olyan termék, amely nem szolgál majd kereslet kielégítésére. Szerinte a jövedelmezőség szerepe a szocialista vállalatban csak az lehet, hogy „megmutassa: mekkora hatásfokkal használta fel a vállalat a tervszerű termeléshez igénybe vett eszközöket". Kemenes rámutat egy fontos közgazdasági összefüggésre is: ahhoz, hogy a gazdaságosság és a jövedelmezőség egymással korreláló fogalmak legyenek, egy sor változásra lenne szükség az egész gazdasági környezetben (pl. az árrendszerben).[9]

Vincze Imre inkább a tervezés kérdésével foglalkozik. Megállapítja ugyan, hogy még mindig nem nyugszik eléggé tudományos alapokon, de a centralizáció túlzottságát már csökkentették, és elegendő ezen az úton továbbhaladni. „A szocialista államnak feltétlenül feladata a társadalmi termékek termelésének és felhasználásának használati érték szerinti tervezése". „Pusztán a vállalati jövedelmezőség meghatározása korántsem elegendő az állam érdekeinek, a szükségletek tervszerű kielégítésének és a népgazdaság arányos fejlődésének biztosítására."[10]

A három cikk közös vonása, hogy némi javítással kívánatosnak tartja a gazdaságirányítási rendszer változatlan fenntartását, amit ebben a tervutasításos formában rendszerspecifikusnak tekintenek, az eltérést pedig kapitalista elhajlásnak.

[7] Feladataink a Központi Vezetőség márciusi határozatának megvalósításában. Közgazdaság Szemle, 1955/3—4.

[8] Hevesi Gyula: A termelés gazdaságosságának feltételeiről. Közgazdasági Szemle, 1955/2.

[9] Kemenes Egon: A gazdaságosság szempontjainak érvényesülése a vállalati tevékenységben. Közgazdasági Szemle, 1955/3—4.

[10] Vincze Imre: Tervezési módszereink tökéletesítésének néhány problémája. Közgazdasági Szemle, 1955/10.

1956 júliusában újabb módosítás következett a politikai életben. A problémákat nem tudták megoldani, de a tudományos élet számára újra tágabb lehetőségek nyíltak. Péter György két részes cikkben védte meg álláspontját.[11] Nagy Tamás az újonnan kiadott politikai gazdaságtan tankönyv kapcsán fejtette ki bíráló nézeteit. Erdős Péter pedig a következőképp foglalta össze mondandóját az addig dogmaként hirdetett gazdasági tételekről: „Nem igaz az, hogy a törvények szabják meg a fejlődés részleteit. Nem igaz, hogy a vezető szervek valamiféle mindenható, mindent szabályozó törvények pontos ismeretében írják elő a közvetlenül gazdálkodó szervek tevékenységének jóformán minden részletét. És végül nem igaz, hogy a terv mégoly pontos végrehajtásának végeredménye az objektív törvények megkövetelte egyedül lehetséges legelőnyösebb fejlődés."[12]

Gazdasági reformkoncepció állami megrendelésre

1956 végére a minisztériumok és a Nagy-budapesti Központi Munkástanács részéről több reformtervezet látott napvilágot, amelyek célja már egy átfogó, a szervezeti, intézményi rendszerre is kiterjedő reform volt. A minisztériumi javaslatok összegzésére 1956 végén, 1957 elején került sor.[13] Nem sokkal azután, hogy megalakult a MSZMP és a kormány, összeült a kormány új koordinációs testülete, a Gazdasági Bizottság. Ennek tanácskozásán Apró Antal bejelentette, hogy „ki kell dolgozni a kormányprogram gazdasági részét ...Ezenkívül szükségesnek tartja egy széles körű gazdasági szakértőkből, munkástanácstagokból, ipari és mezőgazdasági szakemberekből álló bizottság létrehozását, amely a gazdaságpolitika és gazdaságvezetés módszerei kérdéseit a kormány számára kidolgozza".[14] A továbbiakban nem a Közgazdasági Bizottság munkáját kísérjük figyelemmel, hanem — témánknak megfelelően — a sajtóban 1957 folyamán kibontakozó vitát, ami az idő múlásával egyre inkább a reform elleni kemény támadásba ment át.

A nyilvánosság előtt a reformelképzelések elleni támadások már 1957 márciusában megkezdődtek, még mielőtt a Közgazdasági Bizottság javaslatait publikálták volna. Az újonnan induló hetilap, a Gazdasági Figyelő első számában egyszerre ad helyet Varga Istvánnak (Egy nem marxista közgazda számadása) meg Ripp Gézának és Molnár Endrének (Különös vezércikk). Utóbbiak elmarasztalják a Közgazdasági Szemle múlt év októberi—novemberi vezércikkét, amely „a bajok gyökereit a termelési viszonyokban véli megtalálni, a cikk fő törekvése arra irányul, hogy gazdasági rendszerünk alapjainak helyességét tegye kérdésessé".[15] Azután szinte nem találunk olyan számot, amely ne foglalkozna ezekkel a kérdésekkel. Nagy Tamás figyelmeztet, hogy nem szabad olyan mértékben átvenni kapitalista módszereket, ami már lehetetlenné teszi a szocialista ember kialakulását.[16]

Ripp Géza újabb cikkel jelentkezik, amelynek gondolatmenete a következő: az állami centralizáció felváltása decentralizációval a tervszerűség feladását jelenti,

[11] Péter György: A gazdaságosság és jövedelmezőség jelentősége a tervgazdálkodásban. Közgazdasági Szemle, 1956/6., 7—8.

[12] Nagy Tamás: A politikai gazdaságtan néhány kérdéséről. Erdős Péter: A tervgazdálkodás néhány elméleti kérdéséről. Közgazdasági Szemle, 1956/6.

[13] Pető Iván—Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945—1985 I. KJK Budapest, 1985. 343—351. o.

[14] Idézi Berend T. Iván: Gazdasági útkeresés 1956—1965. Magvető Kk, Budapest, 1983. 25. o.

[15] Ripp Géza—Molnár Endre: Különös vezércikk. Gazdasági Figyelő, 1958. márc. 7. 8. o.

[16] Nagy Tamás: Varga István számadásához. Gazdasági Figyelő, 1958. márc. 21.

ami anarchiát szül, ez pedig nem lehet a bürokratizmus orvossága. Megkezdi a revizionista jelző osztogatását is.[17]

Májusban Háy László így összegzi a „revizionisták bűneit": „elutasítják a szocialista állam vezető szerepét a gazdaság szervezésében. Ezzel függ össze, hogy elutasítják a gazdasági teendők irányát meghatározó központi tervet is. Ezzel szemben elsődleges szerepet szánnak a kereslet és kínálat spontán játékának és az értéktörvény minél korlátlanabb érvényesülésére vesznek irányt".[18]

Mai szemmel olvasva az a benyomásunk támad, mintha direkt értenék félre a reformjavaslatokat. Áprilisban a Közgazdasági Szemlében megjelenik az első reformelképzelés[19], amely már tele van kompromisszumokkal. (Lassú átmenetként képzelik el a reformot, vegyesen alkalmazva közvetlen és közvetett irányítási eszközöket, alig érintve az intézményrendszert, részben fenntartva a központi anyaggazdálkodást stb.) Varga István is elhárítja a revizionizmus vádját[20], erre válaszol Háy László, mintegy feleletet adva a mai olvasó gyanúsítására is. Szerinte a kötelező tervutasítás eltörlése „tömény revizionizmus", az a minisztérium, amelyiknek a vállalati tervet csak tájékoztatásul küldenék meg, szamaritánus intézmény vagy Üdvhadsereg lenne.[21] A vélemények megoszlását tükrözi az a vita is, amelyet az OT tervgazdász körében tartottak. A résztvevők egy része címzett terv hiányában nem látott biztosítékot a terv teljesítésére, egyesek a kívánatos struktúraátalakítást sem tudták másképp elképzelni.[22] Kopátsy Sándor a Népszabadság hasábjain úgy tette fel a kérdést: „Melyik a sürgősebb: gazdaságvezetési módszereink átalakítása vagy hibáinak kijavítása?" Ő az utóbbira szavaz, mondván, hogy a reform elméletileg nem kellően megalapozott, a gazdasági helyzet nem kiegyensúlyozott és a bevezetéskor különböző zavarok léphetnének fel.[23]

Varga Edit szeptemberben ugyanitt hasonlóképp vetette fel a kérdést. Elvi ellenvetései: jövedelmezőség alapján nem lehet a tervek szerint kialakítani az ágazati arányokat, a versenyhez szükséges kisvállalatok létrehozása nem gazdaságos, tönkremenni meg úgy sem hagyja majd őket az állam.[24]

Őszre a reform kérdése „lefutott üggyé" vált. Friss István a MSZMP Politikai Akadémiáján tartott előadásában négy közgazdászt, Péter Györgyöt, Nagy Tamást, Erdős Pétert, Kornai Jánost revizionistának, ill. a revizionizmushoz közel állónak bélyegezett.[25] Utóbbit az 1957 tavaszán megjelent „A gazdasági vezetés túlzott központosítása" c. munkája miatt. Elképzeléseik végső hatása Friss szerint a kapitalizmus lenne.

Így mire a Közgazdasági Szemlében 1957 októberében és decemberében Varga István tollából megismerhette a szélesebb közönség is a Közgazdasági Szakértő Bizottság elgondolásait, a dolog tárgytalanná vált.[26]

[17] Ripp Géza: Tervgazdaság vagy anarchia? Gazdasági Figyelő, 1958. márc. 28.

[18] Háy László: Tisztázzuk a nézeteket! Gazdasági Figyelő, 1958. máj. 2.

[19] Bokor—Gadó—Kürthy—Meitner—Sárosiné—Wilcsek: Javaslat az ipar gazdasági irányításának új rendszerére. Közgazdasági Szemle, 1957/4.

[20] Varga István: Az „egyesek" és a „kettesek". Gazdasági Figyelő, 1957. jún. 6.

[21] Háy László: Vagy alusznak, vagy nem hallják... Gazdasági Figyelő, 1957. jún. 6.

[22] Vita a gazdaságirányítás tökéletesítéséről az OT tervgazdász körében. Közgazdasági Szemle, 1957/5.

[23] Kopátsy Sándor: Melyik a sürgősebb: gazdaságvezetési módszereink átalakítása vagy hibáinak kijavítása? Népszabadság, 1957. ápr. 27.

[24] Varga Edit: Tervgazdálkodásunk megjavítása vagy revíziója? Népszabadság, szept. 8.

[25] Friss István: Népgazdaságunk vezetésének néhány gyakorlati és elméleti kérdéséről. Népszabadság, 1957. okt. 2.

[26] Varga István: A Közgazdasági Szakértő Bizottság elgondolásai. Közgazdasági Szemle, 1957/10., 12.

2. *Új fejezet a gazdaságirányítás történetében*
A nekilendülés évei 1968—1971

A második reformciklus leírásával már lényegesen nehezebb dolgunk lesz. Olyan egyértelmű állásfoglalásokat ugyanis, mint az előző időszakban, nem találunk. Az apró, leheletnyi változásokat alig lehet megfogni, de éppen ezért érdemes alaposabban tanulmányozni ezt az időszakot. A 80-as évek szakirodalmában sokszorosan leszögezett megállapítás, hogy az 1966-os KB-határozat, amely a gazdasági reform mellett döntött, kompromisszumos jellegű volt, a szervezeti rendszert változatlanul hagyta. Az ebből adódó konfliktusok már nagyon korán előrevetítették árnyékukat, szinte már a reform bevezetése pillanatában. Nyers Rezső előadást tartott a gazdasági reform társadalmi kihatásairól a MSZMP Politikai Főiskoláján, amit a Társadalmi Szemle 1968/3. száma rövidítve közölt. Ebben azt részletezte, hogy a gazdasági reform milyen pozitív hatással lesz az államélet és a szocialista demokrácia fejlődésére.[27] Az állami, társadalmi és gazdasági szervezetek egymáshoz való viszonyáról azonban nem alakult ki egységes álláspont. A Népszabadság 1968. jún. 4-i száma részleteket közölt Lakos Sándornak ugyancsak a Politikai Főiskolán elhangzott előadásából. Miután leszögezte, hogy ezután a párt gazdaságirányításának elvibbnek kell lennie, ennek *indoklását* furcsa módon a következőképpe kezdte: „Nem törekszünk arra, hogy teljesen megszüntessük a párt szervező funkcióját, ha tetszik operatív tennivalóit a gazdaságban sem, tehát nem értünk egyet azzal, hogy a pártot csak eszmei, teoretikus irányítónak és nevelőnek fogjuk fel." A feladatok elosztása úgyis reménytelen, azt kell elérni, hogy a párt, az állami és más társadalmi szervek másképp foglalkozzanak ugyanazokkal a kérdésekkel. „Az azonos kérdéseknek ilyen sajátos megközelítési módjait még nem sikerült kellően kidolgoznunk a párt esetében sem."[28] 1968. júl. 23-án szintén a Népszabadság hasábjain Bakos Zsigmond a VI. ker. pb. első titkára örömmel nyugtázta, hogy a kerületi pártszervek megértik: „a gazdasági kérdéseket politikai módszerekkel kell megközelíteni".[29]

Az elképzelések 1969-ben sem változtak. Horváth József a Népszabadság 1969. febr. 6-i számában a gazdaságban tapasztalható „apolitikus belefeledkezéseket" ostorozta.[30] Máj. 25-én ugyanő már azon bosszankodik, hogy egyes vállalatvezetők a pártot afféle mozgósító, kármentő csapatnak fogják fel, holott a vállalatvezetésnek a reform eszközeivel kell megoldaniuk a gondokat. A pártszervezet dolga a politikai munka.[31]

A Közgazdasági Szemlét böngészve, ezekben az években először 1970-ben bukkanunk egy érdekes megjegyzésre Csikós-Nagy Béla írásában. A korabeli olvasó valószínűleg nem túl nagy jelentőséget tulajdonított neki: „Az operatív állami irányításról vallott felfogásban is változást figyelhetünk meg. A csak utasítás vagy csak ösztönzés hipotézise a gyakorlatban egyre nehezebben követhető... Szerencsére kialakulóban vannak az operatív állami irányítás változatos formái... Amiről itt szó van, az valójában az információk megfelelő áramlása a makro- és mikroszféra összefüggésében, végső soron a gazdasági alakulatok közötti kapcsolatoknak olyan rendszere,

[27] Nyers Rezső: Az új gazdasági mechanizmus várható társadalmi és politikai kihatásai. Társadalmi Szemle, 1968/3.

[28] Lakos Sándor: A párt politikai és szervező munkája a gazdaságban. Népszabadság, 1968. jún. 4.

[29] Bakos Zsigmond: Pártmunkánk közgazdasági vonatkozásai. Népszabadság, 1968. júl. 27.

[30] Horváth József: Gazdaság és politika. Népszabadság, 1969. febr. 6.

[31] Horváth József: Pártszervezet a reformban. Népszabadság, 1969. máj. 25.

amely tanácsadás, konzultáció stb. formájában a döntési hatáskörök érintése nélkül is képes a társadalmi és vállalati érdekek megfelelő egyeztetésére."[32] Akkor a szerző még maga sem gondolta, hogy a recentralizálás folyamatának egy rendkívül fontos mozzanatát regisztrálta.

A politikai sajtóban lényegesen több megfigyelni valónk akad 1970-ben. A cikkek három téma körül csoportosulnak: a meginduló munkaerőmozgások, a vállalati önállóság és az állami, pártirányítás kapcsolata, valamint az elharapózó anyagiasság, „harácsolás". Különösen az utóbbi két témával foglalkoznak gyakran. A Népszabadságban 1970. jún. 4-én Varga Gyula (Zala megyei első titkár) még azt tartja erénynek, hogy „alapszervezeteink és csúcsvezetőségeink nem a gazdaságvezetés mindennapos munkájába avatkoznak be, hanem elvibb, átfogó segítséget nyújtanak, kiemelten foglalkoznak egy-egy olyan területtel, ahol akadozik a fejlődés".[33]

Január 15-én Tóth Pál már szükségesnek látta meghúzni a vállalati önállóság határát, amely szerinte ott van, „ahol kétes üzleti vállalkozásokat, csak magánérdeket szolgáló spekulációt érint." Azt már nem tudjuk meg, hogy egy üzleti vállalkozás mitől lesz kétes. A cikkben egyébként helyeslőleg idézi a Békés megyei Pártbizottságot: „Az operatív beavatkozás mellőzése a pártszervek részéről helyes, azt viszont bírálni kell, ha az üzemi pártszervezetek csak elméletieskednek és csupán elvi álláspont kialakítására korlátozzák a termelő tevékenység segítését."[34] Az újfent titok marad, hogy az „elméletieskedés" és az operatív beavatkozás között még milyen közbülső lépcsőfokok vannak. Az előbbi szerző újabb, jan. 29-i írásának címe önmagáért beszél: „Nyereség mindenáron". A kiinduló probléma: olcsó cikkek tűntek el Békés megyei boltokból. „A bírált jelenségek egyike sem törvénytelen, mégsem helyeselhető. Azt a szemléletet tükrözik, amely csak a nyereséggel számol semmi mással."[35]

Febr. 26-án Sólyom József közzétette az V. ker.-i pb. tapasztalatait a reform végrehajtásáról. Ebben elmarasztalták a pártszervezeteket passzivitásukért, mert „nem tűrhetik el, hogy a minisztériumok vezetői ne vegyék figyelembe saját párat-szervezetük észrevételeit, javaslatait." A vállalati pártszervezetnek pedig azt kell figyelembe vennie: „a saját vállalata mint társadalmi tulajdon, kielégíti-e azokat az igényeket, amelyekért létrehozta és működteti a társadalom. A válasz e kérdésre nem kevésbé fontos, mint a forintjövedelem. Egyes vállalatok a népgazdasági érdek rovására is igyekeznek előnyökhöz jutni, nemegyszer manipulációs ügyletekbe bocsátkoznak, hogy nagyobb vállalati hasznot szerezzenek. Mindezt szó nélkül tudomásul venni, ehhez segédkezett nyújtani, súlyos politikai hiba." A gazdasági vezetők többsége azonban felismerte, hogy „nélkülözhetetlen számukra a pártszervezet politikai segítő tevékenysége". S a végső konklúzió: „a párt vezető szerepét nem csupán az állam és a közélet magasabb szféráiban, de a társadalom és a gazdaság valamennyi szintjén kötelességünk biztosítani."[36]

Ezt a gondolatmenetet azért kellett hosszasabban idéznünk, mert a továbbiakban gyakran találkozunk vele. Sokan a párt és az állam vezető, irányító szerepét a gazdasági életben csak a közvetlen beavatkozások útján tudják elképzelni. A piaci viszonyok beépítésének zökkenőire hivatkozva igazolják nélkülözhetetlenségüket. Utána egy olyan idegen logikát érvényesítenek, ami keresztezi az áru- és pénzviszo-

[32] Csikós-Nagy Béla: Gazdasági mechanizmusunk fejlesztésének főbb kérdései. Közgazdasági Szemle, 1970/4. 457. old.

[33] Varga Gyula: Fejlődő mezőgazdaság, erősödő pártszervezetek. Népszabadság, 1970. jan. 4.

[34] Tóth Pál: Az önállóság határa. Népszabadság, 1970. jan. 15.

[35] Tóth Pál: Nyereség mindenáron. Népszabadság, 1970. jan. 29.

[36] Sólyom József: Következetességet a reform végrehajtásában! Népszabadság, 1970. febr.26.

nyok logikáját. (Ls. az előbb a társadalmi igények és a forintjövedelem szembeállítását!) S mivel a különböző követelményeket egyazon intézménytől, a vállalattól kérik számon, az eredmény az a bizonyos „se terv, se piac" állapot lesz. Ez újabb megerősítés arra nézve, hogy a piaci viszonyok nem képesek önszabályozó működésre, az állandó gyámkodás elengedhetetlen. Van amikor kifinomultabb állításokkal bizonygatják, hogy a társadalom üdvét szolgálja, ha a politika magába szívja a gazdaságot: „Nem véletlen, hogy a negatív teljesítmények, a nem kielégítő gazdasági hatékonyság, az ésszerű kockázat vállalásának hiánya, a termelékenység visszaesése, a dolgozók szemléletében megmutatkozó téves nézetek mögött szinte mindig ott találjuk a gazdasági vezetők apolitikus gondolkodását és elhatárolódását a politikai feladatoktól."[37]

De akkoriban nemcsak újságírók vagy megyei pártfunkcionáriusok nem látták át, hogy milyen kiterjedt feltételrendszert foglal magában, ha valóban aktivizálni akarják az áru- és pénzviszonyokat, ill. a visszalépések milyen hosszú távú kockázatot rejtenek. Az átállással járó fennakadások elhárítására olyan, reform mellett elkötelezett gazdaságpolitikus is fenntartás nélkül az államigazgatási és pártszervek fokozott beavatkozását sürgeti, mint Nyers Rezső: „Az állami, minisztériumi munkához több kezdeményezés és a jelenleginél több operativitás szükséges a tekintetben, hogy a fő gazdaságpolitikai célok megvalósulását szorgalmazzák egész ágazatukban, határozottabban lépjenek fel a termelékenység növeléséért, a veszteségforrások szűkítéséért, a korszerű és gazdaságos termelés gyorsabb térhódításáért."[38] A X. pártkongresszuson ugyanilyen szellemben nyilatkozott Fock Jenő is[39], ilyen értelmű állásfoglalás került be a kongresszusi határozatba is.[40]

A vállalkozó szellem kibontakozását gátolta az a kampány, ami a harácsolás, az üzérkedés ellen indult meg. Már az eddig idézett írásoknak is volt ilyen irányú passzusuk, azután pl. Szabó László, a szocialista erkölcs őre máj. 12-én „Harácsolók, élősködők" címmel közölt cikket a Népszabadságban,[41] de különösen a X. pártkongresszus előtt erősödtek fel ezek a hangok.

Az országgyűlés őszi ülésszakán Gáspár Sándor elítélte a reform kispolgári magyarázatát, „amely a közösség érdekeivel szembehelyezkedő harácsolásban látja a lényegét."[42] A Népszabadságban pedig hetente olvashattuk az elriasztó eseteket.[43] A budapesti pártértekezleten szintén heves érzelmeket keltett ez a téma: „Szenvedélyes vitát váltottak ki egyes negatív jelenségek, mint pl. az anyagiasság, a harácsolás, a visszaélések. Egyetértettek a felszólalók abban, hogy a negatív jelenségek nem szükségszerű következményei a gazdaságirányítás mai rendszerének."[44]

Elenyésző azoknak a cikkeknek a száma, amelyek a negatív erkölcsi jelenségeket reális történeti összefüggésekben tárgyalják. Tulajdonképpen Pozsgay Imre tanulmánya az egyetlen ebben az időben, amelyik megalapozott értékelést ad. Részletesen bemutatja, hogy a passzivitást, a konformizmust éppenséggel az elmúlt időszak gazdaságirányítási rendszere termelte ki. „A gazdaságirányítás utasításos rendszerének

[37] Horváth József: Ez is politika. Népszabadság, 1970. márc. 29.

[38] Nyers Rezső: Eredmények és problémák a gazdaságpolitikában. Társadalmi Szemle, 1970/1. 16—17. o.

[39] Fock Jenő: Hozzászólás a KB kongresszusi beszámolójához. Társadalmi Szemle, 1970/12. 12. o.

[40] Az MSZMP kongresszusainak határozatai. Kossuth Kk. Budapest, 1975. 229. o.

[41] Szabó László: Harácsolók, élősködők. Népszabadság, 1970. máj. 12.

[42] Népszabadság, 1970. okt. 3.

[43] Pl. „A nagyobb kalácsért". Népszabadság, 1970. okt. 10., Veszélyes ügy. Népszabadság, 1970. okt. 17.

[44] Befejezte munkáját a budapesti pártértekezlet. Népszabadság, 1970. nov. 3.

több, a személyiséget és magatartást károsító tulajdonsága volt, mint a jelenleginek".[45] A cikkben érdemes megfigyelnünk még egy jellemző dolgot. Pozsgay utal arra, hogy vannak akik szemben állnak a reformmal. Azt mindig csak a reform védőitől tudhatjuk meg, hogy vannak a reformnak ellenzői is. De hogy kik ezek, az sohasem derül ki. Ha valaki a nyilvánosság előtt nyilatkozik, mindig a reform nagy barátja, legfeljebb bizonyos részletkérdésekben van ellenvéleménye.

Az anyagiasság témája 1971-ben is napirenden maradt. Míg a Társadalmi Szemlében Nyers Rezső és egy sor közéleti ember próbálta elhatárolni a piaci viszonyokat a visszaélésektől, a gyarapodás vágyát az anyagiasságtól, az önzéstől,[46] addig a Pártélet 1971/12. száma tanácsok sorával vértezte fel a propagandistákat a kispolgári ideológia elleni harchoz.[47]

1971-ben kirajzolódik a tudományos publikációkban is egy közgazdasági probléma, aminek erőteljes ideológiai vetülete is lesz. Nevezetesen a munkaerővándorlás kérdése. A napilapok „vándormadarakat" elítélő cikkei után a Közgazdasági Szemle is többször foglalkozott vele. Rózsa József kiemelte azt az elemét, ami azután az ideológiai lecsapódását is meghatározta, ti. hogy a vándorlás iránya a nagyüzemekből a kis- és középüzemek felé mutat.[48] A MTA Közgazdssaágtudományi Intézete KISZ szervezetének munkaközössége megkísérelte tárgyilagos elemzéssel eloszlatni a munkaerővándorlás méreteiről, káros hatásairól terjedő hiedelmeket. A jelenség hátteréről még a következőket írták: „A vállalati gazdasági és politikai vezetők jelentős része mégis egyértelműen negatív, sőt katasztrofális jelenségként értékeli a munkaerőhiányt, ill. a fluktuáció jelenlegi mértékét. Különösen egyes nagyvállalati vezetőkre vonatkozik ez, akik elvárnák, hogy patinás üzemeik magasabb bérekkel és juttatásokkal vonzhassák a legkiválóbb dolgozókat, de az elmúlt időszakban megszokták, hogy ehhez a kedvezőbb jövedelmi helyzethez nem kell korszerűbb technikát, s főként valóban nagyüzemi munka- és üzemszervezést teremteniük." Néhány adminisztratív korlátozást már sikerült elérniük, ami azért veszélyes — írják a szerzők —, mert ez elfedi a fluktuáció egyes valóban káros következményeinek mélyebb okait.[49]

Hogyan tovább?

1972-től határozottabbá vált a reform elveinek folyamatos kikezdése. Megint egy jellemző momentum; míg olyan közismert politikusok, mint Lázár Györgyi Pozsgay Imre, Friss István, Csikós-Nagy Béla a reformot pozitíven értékelik,[51] addig Klézl Róbert egészen más hangot üt meg a Társadalmi Szemlében. Az állam

[45] Pozsgai Imre: Gazdaságirányítási rendszerünk és a pártszervek erkölcsi-politikai munkája' Társadalmi Szemle, 1970/11.

[46] Nyers Rezső: Gazdaságpolitikánk a gyakorlat tükrében. Társadalmi Szemle, 1971/4. A közéleti morálról moralizálás nélkül. Társadalmi Szemle 1971/8—9.

[47] Móna Gyula: A propaganda feladatai a kispolgári ideológia elleni harcban. Pártélet, 1971/12.

[48] Rózsa József: A munkaerőmozgások értékeléséhez. Közgazdasági Szemle, 1971/6.

[49] A MTA Közgazdaságtudományi Intézet KISZ-szervezetének munkaközössége: A munkaerővándorlás indítékai és hatásai az új mechanizmusban. Közgazdasági Szemle, 1971/7—8. 120—121. o.

[50] Friss István: Műszaki fejlesztés, terv, gazdasági reform. Társadalmi Szemle, 1972/4.
Lázár György: A hatékonyabb munkaerő-gazdálkodás népgazdasági és vállalati feltételeiről. Társadalmi Szemle, 1972/3.
Csikós-Nagy Béla: A magyar gazdasági reform eredményei és perspektívái. Közgazdasági Szemle, 1972/9.
Pozsgay Imre: A haladás ára. Társadalmi Szemle, 1972/5.

támogatások összege nagyon magas, a népgazdaság nettó jövedelmének 39%-a, s erre hivatkozva a következő terápiát javasolja: „a népgazdasági tervezés a mikrostruktúra alakításában nem lehet passzív, csupán regisztrálója az eseményeknek, hanem az országos fontosságú ügyekben aktív hatást kell kifejtenie. Ez annál inkább szükséges, mert az egész folyamat tervszerűsége csak így biztosítható. A középtávú népgazdasági terveknek a jövőben — nagy fontosságú kérdésekben — ágazati mélységet meghaladó alapossággal kell foglalkozniuk ezzel, külön is célszerű kijelölni azokat a nagyvállalatokat, amelyeknél központi beavatkozással (támogatás, kedvezménymegvonás, a piaci kapcsolatokra irányadó állami döntés) kell felszámolni a gazdaságtalan termelést." Az intézkedési terv kidolgozása az ágazati minisztérium feladata. A gazdaságtalan termelés felszámolása érdekében hasonlóképp kell eljárni a kis- és középvállalatoknál is.[51] Azt nem kell bizonygatni, hogy ez a recept milyen mély ellentmondásban van a reform elveivel.

Szabó József a Pártéletben hasonló szellemben nyújt eligazítást a propagandistáknak a szocialista állam gazdaságirányító szerepéről. Kikel a vállalati önállóság „parttalan értelmezése" ellen, és kijelenti, hogy „nemcsak decentralizálás szükséges, hanem egyes területeken centralizálás is".[52]

A Pártéletből azután arról is értesülünk, hogy a X. kongresszus után felerősödött a kispolgáriság elleni eszmei, politikai és adminisztratív harc. (Pl. másodállások, mellékfoglalkozások, tsz melléküzemágak szabályozása, a vándormadarak elleni rendelkezések stb.) Az interjúból az is kiderül, hogy sajnálatos módon „napjainkban is gyakori még a felületesség, a politikai szájtátiság."[53]

1972 novemberében határozatot fogadott el a KB, amelyben előírja, hogy „a gazdaságirányító szervek külön vizsgálják meg és kísérjék figyelemmel az ország ipari termelésének jelentős részét előállító legnagyobb 40—50 állami vállalat tevékenységét".[54] Az az érdekes az egészben, hogy a határozat szövegéből nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy mögötte az a koncepció húzódik-e meg, mint amit az imént Klézl Róberttől idéztünk. Ugyanis a határozat hitet tesz a reform folytatása mellett is.

1973 elején a Társadalmi Szemléből újból meggyőződhetünk arról, hogy reform iránt korántsem volt osztatlan lelkesedés. Egyesek szerint a gazdaságirányítási rendszer csődöt mondott, elhibázott volt, mások a 72-es határozattól rendcsinálást vártak. Azt persze továbbra is homály fedte, hogy kik ezek.[55]

Külön is figyelmet érdemel Birta István írása a Pártéletben, amely a propagandisták rovatában látott napvilágot. A pártoktatók székesfehérvári tanácskozásának azonos című dokumentumát ismerteti. Ebben többek között Wirth Ádám az érdek és az ideológia kapcsolatát elemezte: „Egyes negatív jelenségek azt mutatják, hogy az elmúlt években a szűken értelmezett gazdasági érdekek mögött átmenetileg háttérbe szorultak a szocialista társadalom alapvető érdekei, csorbát szenvedett a szocialista ideológiai értékrend. Ezért fokozni kell a szocialista társadalom ideológiai-politikai értékrendjének szerepét, különösen három vonatkozásban: 1. Jobban biztosítani kell a társadalmi érdekek elsőbbségét, a csoport- és a szűkebb egyéni érdekkel szemben. 2. Sokoldalúbban jusson kifejezésre a munkának mint legfőbb értéknek anyagi

[51] Klézl Róbert: A gazdaságtalan termelés csökkentése és a hatékonyság. Társadalmi Szemle 1972/1. 29—30. o.

[52] Szabó József: A szocialista állam gazdasági irányító szerepéről. Pártélet, 1972/3.

[53] A szocialista közgondolkodás fejlődése. Pártélet, 1972/6.

[54] Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1971—1795. Kossuth Kk, 1979. 376. o.

[55] Pártmunkások nyilatkozatai a KB novemberi határozatáról. Társadalmi Szemle, 1973/1.

és erkölcsi megbecsülése. 3. Mindenféle gazdasági érdeket úgy kell realizálni, hogy azok társadalmunk szocialista jellegét erősítsék, a munkásosztály nagy társadalmi céljait szolgálják."[56] Ez az okfejtés, túl azon, hogy konklúziójában használhatatlanul vagy nagyon is sok mindenre használhatóan általános, nem vesz tudomást a gazdaság autonóm törvényszerűségeiről.

1974-től kezdve kitapinthatóbbá válik az elméleti közgazdászok és a gazdaságpolitikusok álláspontjainak különbsége. A Közgazdasági Szemlében Tardos Márton és Hegedűs Zsuzsa azt javasolják, hogy az intézményrendszer irányában is terjesszék ki a reformot.[57] Falusné Szikra Katalin a gazdasági verseny kibontakozásának gondjairól ír.[58] (Két éve Tardos Márton szentelt egy tanulmányt ennek a témának.)[59] A Társadalmi Szemlében viszont Hoós János cikkének akár azt a címet is adhatta volna, hogy a monopóliumok dicsérete.[60] Azt már az előző évben kifejtette a struktúraváltozás kapcsán, hogy túlzottnak tartja a mechanizmus automatizmusai iránt táplált várakozásokat és indokolatlanul nagyon óvatosnak a központi beavatkozásokat és a közvetlen ráhatást.[61]

Apró Éva Keserű Jánosné könnyűipari miniszterrel készített interjút. Ebben a miniszter elismerte, hogy „az utóbbi években mind több ponton avatkoztunk be a vállalatok életébe. Most nem kívánok kitérni arra, hogy ez mennyiben tekinthető kedvező vagy kedvezőtlen jelenségnek. Ez a fajta „beavatkozás" egyszerűen szükségnek bizonyult." Azután pl. a világpiaci árváltozásokra hivatkozott. De ez a szükség túl nagy szívfájdalmat nem okozhatott a minisztériumnak, mert a későbbiekben Keserű Jánosné kijelentette: „Bármennyire szentségtörésnek hangzik is, a „beavatkozás" mint fogalom nem mindig mond ellent a vállalati önállóságnak."[62]

Közben a nagyvállalatok megerősítették privilegizált helyzetüket. A Pártélet egyik interjúsorozatából is megbizonyosodhatunk erről. Jakab Sándortól megtudjuk: ...„az ötven nagyüzem tevékenységére a gazdasági tényezők mellett elsősorban politikai okokból kell több figyelmet fordítani, jobb kapcsolatot teremteni." Párdi Imre azt mondja el, hogy újabban ezek a vállalatok résztvesznek a középtávú tervek készítésében. Továbbra is figyelemmel kísérik őket. Így a kormányzat időben tud segíteni és beavatkozni. Csendes Lajos nyilatkozatának címe: Növekszik a tömegpolitikai munka hatékonysága.[63] Ez az irányvonal tűnik ki a napi sajtó cikkeiből is[64], a XI. kongresszuson is.[65]

1975-ben a fentebb említett különbség az elmélet és gazdaságpolitika között tovább növekszik. A Közgazdasági Szemle lapjain Laki Mihály, Tardos Márton, Bauer Tamás kritikai elemzéseit olvashatjuk.[66] Vörös Gyula cikke: A „szocializmus

[56] Birta István: Érdekviszonyok a szocializmusban. Pártélet, 1973/7. 45. o.

[57] Hegedűs Zsuzsa—Tardos Márton: A vállalati vezetők helyzetének és motivációjának néhány problémája. Közgazdasági Szemle, 1974/2.

[58] Falusné Szikra Katalin: A gazdasági versenyről. Közgazdasági Szemle, 1974/3.

[59] Tardos Márton: A gazdasági verseny problémái hazánkban. Közgazdasági Szemle, 1972/7—8.

[60] Hoós János: A műszaki fejlődés és a gazdaságirányítás néhány összefüggése. Társadalmi Szemle, 1974/3.

[61] Hoós János: A gazdasági növekedés és a struktúra változás. Társadalmi Szemle, 1973/3.

[62] Apró Éva: A minisztériumok ágazati irányító tevékenységéről. Társadalmi Szemle, 1974/11.

[63] A nagyüzemek szerepének növelése. Pártélet, 1974/7.

[64] Pl.: Földes István: A negyvenkilencek. Népszabadság, 1975. aug. 9.
Terényi Éva: Segíteni a végrehajtást. Népszabadság, 1975. júl. 2.

[65] Pl.: Németh Károly: Gazdasági építőmunkánk feladatai. Közgazdasági Szemle, 1975/5.

[66] Laki Mihály: Versenyhelyzet és vállalati termékszerkezet. Közgazdasági Szemle, 1975/3.
Bauer Tamás: A vállalatok ellentmondásos helyzete a magyar gazdasági mechanizmusban. Közgazdasági Szemle, 1975/6.
Tardos Márton: Vállalati önállóság és központi irányítás. Közgazdasági Szemle, 1975/7—8.

politikai gazdaságtanának néhány alapproblémája" hosszú, a következő évre is átnyúló vitát indított a terv és piac viszonyáról, a „piaci szocializmusról".[67]

A Társadalmi Szemlében Földes Károly roppant egyszerűen ideológizálja meg a fennálló helyzetet: „A tervgazdálkodás szabályozási módjainak sokféleségét nem helyes leegyszerűsítő módon két szemben álló — a direkt és az indirekt — alaptípus skatulyáiba erőszakolni, vagy minden további lehetőséget kizáró alternatívának tekinteni. Bizonyos tekintetben persze választani kell a központosítás és a vállalati önállóság növelése között, de a magyar tapasztalatok nem igazolják azt a feltevést, hogy minden konkrét irányítási rendszer vagy az egyik, vagy a másik alaptípushoz tartozik."[68]

1975 és 1977 között a kifejezetten szakmai folyóiratoktól eltekintve (Közgazdasági Szemle, Gazdaság), a politikai jellegű sajtótermékekben (pl. Népszabadság, Társadalmi Szemle, Pártélet) mindent „elönt" a hatékonyság, a takarékosság, a termelékenység, a szervezett munka követelése, ezek a kifejezések mint piac, áru- és pénzviszonyok, gazdasági mechanizmus szép csöndben kikopnak. Ezzel párhuzamosan ha lehet még erőteljesebben átpolitizálódik a gazdaság.[69] A fordulat 1978-ban következik be. A sorrendet érdemes megfigyelnünk: átfogó, bíráló cikkek először a Közgazdasági Szemlében jelennek meg, az új szellem két év múlva, 1980-ban „gyűrűzik be" a Pártéletbe.

3. *Összegzés*

Mielőtt végiggondoljuk a lehetséges következtetéseket, magyarázattal tartozunk az időbeli határok megvonásáért. Az 1958—1968 közötti évekről semmit nem szóltunk, vagyis épp az 1968-as reform előkészítéséről, ami igazán összevethető lenne az ötvenes évek második felének próbálkozásaival. Ennek az az oka, hogy 1963-ig azonkívül, hogy időnként emlegették a revizionizmust, semmi említésre méltó témánk szempontjából nem történt. Utána a szakmai nyilvánosság is csak egy Liska Tibor tanulmányból, (az ahhoz kapcsolódó bíráló cikkekből) és egy „A kommunista közgazdász aktíva tanácskozása" című tudósításból sejthette, hogy valami megindult a „színfalak mögött".[70] A reformelőkészületekkel párhuzamosan nem folyt sajtó vita, az 1966-os KB-határozat pedig védetté tette a reformot a nyíltszíni támadásoktól. Ezért indítottunk 1968-cal.

[67] Vörös Gyula: A szocializmus politikai gazdaságtanának néhány alapproblémája Marx „Grundrisse"-je nyomán. Közgazdasági Szemle, 1974/3.
Sinkovics Alfréd: Törvényszerű-e a piac fejlődése a szocializmusban? Közgazdasági Szemle, 1975/5.
Vörös Gyula: A „piaci szocializmus" védelmezése ellen. Közgazdasági Szemle, 1975/10.
Lengyel László: A terv és a piac a szocializmusban. Közgazdasági Szemle, 1976/1.
Bonifert Donát: „Piaci szocializmus" vagy tervszerű gazdaságirányítás. Közgazdasági Szemle, 1976/6.
Belvarecz János: Hogyan lehet a marxizmusból eltüntetni a dialektikát? Közgazdasági Szemle, 1976/7—8.

[68] Földes Károly: Tervgazdaságunk szabályozási elvei a tapasztalatok tükrében. Társadalmi Szemle, 1975/6. 22. o.

[69] Pl.: Nem lehetünk kívülállók. Népszabadság, 1975. jún. 6.
Pártmunka és vezető szerep. Népszabadság, 1975. jan. 12.
Pártmunka és gazdálkodás. Népszabadság, 1975. jún. 24.
Szemlélet és százmilliók. Népszabadság, 1975. nov. 5.

[70] Liska Tibor: Kritika és koncepció.
Csikós-Nagy Béla: Kritikai megjegyések a világpiaci árbázisú árrendszerhez.
Nagy Tamás: Egy kritikáról és koncepcióról Közgazdasági Szemle, 1963/9.
A kommunista közgazdász aktíva tanácskozása. Közgazdasági Szemle, 1964/2.

A fenti tényekből adódik, hogy a két korszak között alapvető különbség van. Az ötvenes években nem született meg egy, a politikát is kötelező határozat, így a reálfolyamatokban sem indult meg egy központilag irányított, átfogó változás. A vélemények mind a gazdaságpolitikusok, mind az elméleti közgazdák között megoszlottak, de mivel a vita csak elméleti síkon folyt, konkrétan senkinek az érdekeit sérelem nem érte. A későbbiekkel szemben a legmarkánsabb különbség, hogy a mindenkire kötelező párthatározat híján az ellenvélemények nyíltan megfogalmazódtak, a dolgokat nevükön nevezték. A reformmal szembeni érveket két nagy csoportba sorolhatjuk:

a) kifejezetten ideológiai érvek (nagyon hamar elkezdődött a revizionista jelző osztogatása)

b) gazdasági érvek, ezek egy része

— nem vette tudomásul a direkt tervutasításos szisztéma problémáit, illetve azt, hogy ezek a szisztéma keretei között feloldhatatlanok,

a másik, lényegesen kisebb része

— reális problémákra utalt, amelyekről éppen 1968 után bizonyosodott be, hogy megoldásuk kemény dió (pl. a megfelelő „piackonform" árrendszer, a csődeljárás).

Mielőtt az 1968 utáni időszakról elgondolkodnánk, tudatosítanunk kell, hogy a reális képhez hozzátartozna a reálfolyamatok elemzése, ami viszont ennek a dolgozatnak nem témája. Ui. az ideológiai visszarendeződésektől függetlenül a reálszférában történtek nagyon fontos maradandó változások, amelyek a recentralizáció ellenére tovább éltek. Ebben a korszakban erősödött meg a második gazdaság, amit a gazdaságpolitika csak korlátozottan tudott elérni. S végül a reform elvei változtattak a közgondolkodáson is.

Mindezek után mit mondhatunk az 1968—1977 közötti évekről? A reform elveinek csöndes nyirbálása bevezetése pillanatától megkezdődött, az ideológia síkján egyértelmű cezúrát nem találunk. A folytonosságot senki nem törte meg, de a tényleges visszalépéseket sem regisztrálta senki a nyilvánosság előtt. Az elméleti közgazdák írtak ugyan bíráló tanulmányokat, de ezek is egyszerűen csak arról szóltak, hogy még milyen gondok vannak (pl. gyakoriak a szabályozó módosítások, nincs igazi verseny stb.), nem pedig arról, hogy bármiben visszaléptünk volna.

Különösen érdekes, hogy azokat az intézkedéseket, amelyek de facto ellentmondottak a reform elveinek, sohasem valami átmeneti kényszernek tüntették fel (pl. a világpiaci árrobbanás miatt), amit idővel fel kell számolni, hanem az „igaz út" megtalálásának.

A 70-es évek közepére elég élesen elkülönülnek az elméleti közgazdászok és a gazdaságpolitikusok, apparátusban dolgozók, a vállalat vezetők egy részének nézetei. Az apparátusokban a reform kilúgozódása alulról felfelé haladt.

S itt értünk el a 70-es évek — legalábbis a gazdasági ideológiát tekintve — legrombolóbb hagyatékához: a szavak jelentésvesztéséhez. Ma már semmi garanciát nem jelent, ha valaki lelkes támogatásáról biztosítja a gazdasági változásokat. Ahhoz, hogy megsejtsük, valójában mit is akar, pl. megszámolhatjuk hányszor említette a központi irányítás erősítését, hányszor a vállalati önállóságot, melyiket először. De biztos módszer nincs. Ez az állapot mind a tudományos viták, mind a gazdaságvezetés hatékonyságát aláássa.

A jelenség oka rendkívül egyszerű. Ha nincs mód az érdekek nyílt megfogalmazására, előbb-utóbb mindenki megtanulja a saját álláspontját a társadalmilag szalonképes frazeológiába becsomagolni, hiszen annak érvényesítésére csak így van esélye. Ez a társadalmi élet minden területén megfigyelhető, csak a gazdaságban ez azért

olyan feltűnő, mert a hatvanas évek végén ott történt egy frazeológiaváltás, amelynek volt egy különlegessége. Az új elképzeléseket nem a hatalmat gyakorló apparátus egésze (politikai és gazdasági) termelte ki, így most ennek egy része kényszerült tanulásra, hogy saját pozícióit biztosítsa.

S végezetül még egy megjegyzés. A tekintetben kialakult egy általános megegyezés, hogy az árutermelés nem küszöbölhető ki társadalmunkból. Azt viszont már korántsem veszik ilyen komolyan, hogy az árutermelés nem valami gazdálkodási technika, amelyből tetszés szerint lehet elemeket kimazsolázni. Az árutermelés hatékony működéséhez hozzátartozik bizonyos társadalomszerveződési, bizonyos hatalomgyakorlási mód, bizonyos értékek tisztelete. (Láttuk, legnyilvánvalóbban a szocializmus politikai, erkölcsi értékeit állították szembe a reformmal.) Hogy ez a megközelítés mennyire nem általános, csak egy példát vegyünk. Akik az állam hatalmát féltik a gazdasági reformoktól, mindig a nyugati országok gazdaságpolitikájára hivatkoznak, lám ott is milyen erőteljes az állam gazdasági szerepe. Amikor aztán egyes jelenségeket vizsgálnak nem átallanak csodálkozni azon, hogy ugyanazon eszközzel a liberálkapitalizmus „rendszabályozásán" keresztülment, s ma is autonóm társadalmi szervezetekkel körülvett állam mennyire másképp él, mint a mienk. (Ls. szelektív struktúrapolitika.) Amíg ezeket az összefüggéseket figyelmen kívül hagyjuk, szükségképpen úgy járunk, mintha Angliában bevezetnék a jobboldali közlekedést, de egyelőre csak az autóbuszok számára.

Беата Фаркаш

К ПРОБЛЕМЕ СООТНОШЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ НАУК И ХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ

Общеизвестно, что экономическая реформа развивалась с несколькими задержками. В своей статье автор анализирует, как отражается эта периодичность в печати, какие аргументы противостояли внедрению реформы и ее совершенствованию. Автор устанавливает, что в период 1953—57 гг. в печати развернулась дискуссия, базировавшаяся на открытые идеологические точки зрения, в которой одержали победу поротивники реформы.

Материал профессиональных дискуссий до реформы 1968 г. не был опубликован. После введения реформы противостоящие аргументы не были сформулированы, и начался закрытый подрыв принципов реформы. Статья стремится документировать это явление. Моральные и политические ценности более всего были противопоставлены экономической рационализации. Выяснение этих противоречий, размышление над ними необходимы для продолжения процесса реформы.

Beata Farkas

h SOME CONTRIBUTIONS TO THE RELATIONSHIP BETWEN ECONOMICS AND ECONOMIC POLICY

It is well known fact, that the reform of the economic manegement in Hungary has been advancing trough stopages. The author inventigates in her article that how this mirores is in the mass media, what sort of arguments were raised against introduction and further development of the reform measures. She states in the period of 1953—1957 that there was a debate in the pres sreferring to open ideological aspect, and the opposers weré wictorious.

The experts debates preceding the reform at 1968 were not published. After introduction of the reform the opposers did not formulate their objections, they challanged the principles in a hidden way. The article try to document these. The objectors confronted mostly the moral and political values with economic rationality. The making clear and thinking over of these are essential from the point of view of the contiunation of reform process.

DR. FELEKY GÁBOR—DR. OLÁH JÁNOS

A BÉRARÁNYOK MINT „STRUKTURÁLIS KÖVETKEZMÉNYEK"

A munkaszervezetek világával foglalkozó egyetlen kutatás sem tudja megkerülni a bér- és kereseti[1] viszonyok kérdéskörét. Vagy eleve ezeket (is) szeretné megismerni, vagy „csak" lépten-nyomon olyan összefüggésrendszerben mozog, melynek strukturális alkotóelemeit képviselik a bér- és kereseti viszonyok.

E problémakörnek számtalan összetevője, s ennek megfelelő megközelítési módja van. Például jogi aspektusból a közvetlen bérszabályozási illetve az ezt befolyásoló jogi aktusok vizsgálata jelenti a fő kérdést. „A" közgazdászt — sok egyéb mellett — leginkább a bérek mozgásának különböző gazdálkodási paraméterekkel való összefüggése, valamint a bérszabályozás konstrukciója és hatásmechanizmusa foglalkoztatja. „A" szociológus elsősorban arra keres választ, milyen társadalmi tényezők, s hogyan hatnak a bérviszonyok alakulására, illetve, hogy ily módon milyen csoportviszonyok (bérarányok, bérdifferenciák) jönnek létre.

A bérek, bérarányok vizsgálata ontológiailag részben elosztási[2] problémaként, részben pedig csoportviszonyként jelentkezik. A bér mint közgazdasági, szociológiai stb. kategória (meghatározott létforma, létezésmeghatározás) a javak és szolgáltatások elosztásának piaci formájában jelenik meg. A reciprocitás, redisztribúció formájában végbemenő elosztásnál a bérnek nincs funkciója, pontosabban e kategóriának nincs ontológiai alapja. A piacon (vagy kvázi-piacon) lejátszódó tevékenységcserében ill. az elosztás ezen formájában az egyének munkaerejük fejében bért kapnak, melyen keresztül a javakból és szolgáltatásokból részesednek.

A bérek, bérarányok vizsgálata végső fokon tehát annak vizsgálata, hogy ki (kik) és milyen mértékben, milyen alapon részesedik (részesednek) a megtermelt javakból. A marxista politikai gazdaságtan szerint a részesedést alapvetően a tulajdonviszonyok determinálják. Az egyenlőségi viszonyok feltételrendszerében az elosztás azonban nem kötődik közvetlenül a tulajdonhoz, hanem az egyenlőségi tulajdonviszonyok talaján manifesztálódó elvekhez, értékekhez, tradíciókhoz stb. A közösségi tulajdon — mely a tőkés magántulajdon tagadásaként jött létre, s mely„ úgy mindenkié mint senkié" — mellett a megtermelt javak elosztásának egyik alapvető elve, hogy a hozzájárulás mértékében történjen a részesedés. Ezt az operacionalizálatlan elvet nevezik a munka szerinti elosztás elvének.

[1] A továbbiakban a bért és a keresetet szinoním fogalomként használjuk, ahol nem ezt tesszük, ott utalunk az eltérő tartalomra.

[2] Az elosztást itt a „legalaposabb felfogásban" tárgyaljuk, noha elismerjük a termeléshez való dialektikus viszonyát; annál inkább, mivel a béren keresztül (is) történik a „társadalom tagjainak elosztása a termelés különböző fajtái között. Vö.: Marx: Bevezetés MEM 46/I. 21—24. old.

1. *A bérarány-vizsgálatok „gyenge pontjai"*

A tudományági tradíciók szerint a bérviszonyok kérdése sokáig közgazdaságtani „felségterületnek" számított, holott eleve nem volt az, már csak erős társadalmi összefüggései miatt sem. A bérekkel (bérarányokkal) kapcsolatos korábbi hazai *közgazdaságtani* megközelítéseket a következő főbb sajátosságok jellemezték.

— Egy sajátos deduktív logika alapján működőképesnek (sokan valóságosan is működőnek) tüntettek fel egy kevéssé tartható hipotézist. A bérviszonyok-bérarányok alakulását az ún. munka szerinti elosztás elvével (egyesek szerint „törvényével") hozták összefüggésbe. E vizsgálatok ab ovo a munka szerinti elosztás értelmezésével kezdték, ahol Marxnak „A gothai program kritikája" volt a „tojás". A széljegyzetként fogant írás azonban az általánosság olyan szintjén mozog, hogy az gyenge fogódzót nyújt a valóságos bérviszonyokat kutatók számára. Marx ugyanis csupán annyit mond, hogy a „termelők joga munkaszolgáltatásaikkal *arányos:* az egyenlőség abban van, hogy *egyenlő mércével* a munkával mérnek... s a munkát, hogy mértékül szolgálhasson, kiterjedése vagy intenzitása szerint meg kell határozni".[3] A mérték kifejtése azonban a legnehezebb dolgok egyike (Hegel).[4] Olyannyira nehéznek tűnik a munka szerinti elosztás mértékének, a végzett munkának a kifejtése, hogy ebben sem sikerült konszenzusra jutni a témával foglalkozó kutatóknak.[5] Az alapvető problémát a végzett munka értelmezése jelenti. Bebizonyosodott, hogy a végzett munka értelmezése még azonos körülmények mellett gyakorolt azonos munkák esetében is problematikus, s hogy a valóságos bérviszonyokat igen nagymértékben befolyásolják az aktuális munkateljesítményektől független tényezők. Ilymódon — a norma és a valóság divergenciája[6] következtében — a munka szerinti elosztás elvének konstrukciója egyre inkább a valóság felett lebegő teleologikus szerkezet képét kezdte ölteni.

— Ezekben a megközelítésekben a bérviszonyok (bérarányok, bérdifferenciák) alakulása, funkcionálása elsősorban — szinte kizárólag — gazdasági erők működésének volt betudható. Később látni fogjuk, hogy már a bérrendszerrel kapcsolatos elvárásrendszer is tartalmaz „nem gazdasági" (ideológiai, etikai stb.) követelményeket. S mit kezdjen a gazdasági szemléletmód a hierarchikus viszonyok, a munkaszervezethez való hűség és lojalitás, a politikai aktivitás, stb. bér- és keresetbefolyásoló szerepével?

— Részleges értékűvé tette ezen kutatásokat, hogy szinte kizárólag makroszinten mozgó, teoretikus jellegű megközelítéseket képviseltek. Hiányoztak a konkrét munkaszervezeti-társadalmi közegben végzett koncepciózus mikrovizsgálatok, a bérviszonyok tényleges alakító tényezőinek megismerésére irányuló törekvések. Ez nemcsak tudományos — ismeretelméleti — problémákat valószínűsített, hanem a ráépített cselekvés hatékonyságát is megkérdőjelezte.

— Jellemzője volt még e kutatásoknak, hogy lényegében csak az anyagi ágak — ezen belül is a vállalatok — bérviszonyait elemezték, s így az intézményi szféra jó része (a nem anyagi ágak költségvetési intézményei, a munkaerő 20—25%-a) eleve ki is rekesztődött a vizsgálatokból. Ez utóbbi téren történt a legkisebb változás.

[3] Karl Marx: A gothai program kritikája. MEM 19. 18. old.

[4] G. W. F. Hegel: A logika tudománya I. rész. Akadémiai Kiadó, Bpest, 1979. 303. old.

[5] A végzett munka értelmezésére vonatkozó felfogások bemutatását lásd: Révész Gábor: Összegzés és elméleti vázlat. (in. Kereseti és bérviszonyaink. MTA Közgazdaságtudományi Intézet Közleményei 28. 1983. 27—28, valamint 35—38. o.)

[6] Erre vonatkozóan lásd Ferge Zsuzsa: Társadalmi újratermelés és társadalompolitika. KJK, 1982. 266—278. old.; Révész Gábor: I. m.

A hatvanas évek második felétől tapinthatók ki azok a (a hetvenes évek végén konkrét kutatásokban is fellelhető) törekvések, melyek megkísérelnek szakítani a bérviszonyok kutatásának fentebb vázolt sajátosságaival.

Új megvilágításba kerül mindenekelőtt a munka szerinti elosztás elve. Miután a valóságos bérviszonyok nem e hipotézisnek megfelelően működnek, kétféle megoldás lehetséges. Az egyik úgy kívánja az elv tarthatóságát bizonyítani, hogy átértelmezi azt, kitágítja kereteit, s a végzett munkával hoz összefüggésbe csaknem minden bérviszonyalakító tényezőt. Így sem tud azonban beintegrálni olyan jelentős faktorokat, mint pl. a munkaerőpiaci folyamatok, avagy a társadalmi és szervezeti viszonyok hatása. A másik megoldás nem mást jelent, mint annak a tézisnek a feladását, miszerint a bérviszonyok (bérarányok, bérdifferenciák) a munka szerinti elosztás elve szerint alakulnak. Itt nem az elv értékhordozó és orientatív tartalmának elvetéséről van szó, hanem arról, hogy nem fejezi ki a valóságos folyamatokat.

Ez a felismerés — s a belőle levont következtetések — új szemléletű kutatásokat inspiráltak. Alapvető céljuk mostmár a bér- és kereseti viszonyokat ténylegesen alakító hatótényezők és folyamatok prekoncepciók nélküli vizsgálata volt. Ez — a makrofolyamatok elemzése mellett — mikroszintű, konkrét munkaszervezeti „terepeken" folyó, a szociológiai szemléletmódot is magáévá tevő kutatásokat igényelt. A szociológiai szemléletmód azonban nem csupán a tények felé való fordulást (az induktív logika emancipációját), s még kevésbé csak bizonyos „jellegzetesen szociológiai" ismeretszerzési módok és eszközök felhasználását jelenti. Sokkal inkább a bér- és keresetviszonyok társadalmi összefüggéseinek elismerése és vizsgálata alapján beszélhetünk róla.

Úgy tűnik azonban, hogy az említett új szemléletű közgazdaságtani kutatások továbbra is „elmarasztalhatók" néhány tekintetben.

A vizsgálatok változatlanul az anyagi javak reprodukciója (vállalati szféra) körében mozognak, s ez eleve akadályokat gördít a bérarányok alakulását magyarázó elméletek általános kiterjesztése elé, tehát behatárolja a szerzett ismeretek érvényességi körét.

S bár e kutatások elemzik a társadalmi erők (viszonyok) hatását, mindazonáltal csak azon tényezők hatását képesek modellbe foglalni, melyek közvetlenül rögzíthetően hatnak a gazdaságban. Így elemzik pl. a munkamegosztási hierarchia béralakító hatását, de ugyanakkor figyelmen kívül hagyják a politika, az ideológia, a különböző (ágazati, intézményi stb.) érdekszerveződések bérbefolyásoló szerepét, holott ezek nem kis mértékben magukban a központi bérintézkedésekben is kifejezésre jutnak.

Miből táplálkoznak az eddigiekben vázolt kritikai reflexiók? Egy empirikus kutatás kapcsán vetődött fel: miért pont ilyenek a bérviszonyok (arányok, differenciák), amilyenek. A „terep" sajátosságai (*iparvállalatok* mellett *pénzintézetekben* és a *közigazgatásban* foglalkoztatott *szellemi* dolgozók helyzetét vizsgáltuk) miatt eleve működőképtelennek bizonyultak a hagyományos — a bérek alakulását gazdasági tényezőkkel, aktuális munkateljesítményekkel magyarázó — megközelítések.

A szellemi munka mérésének (mérhetőségének) problémái közismertek, de nem kevésbé problematikus vállalkozás az intézmények hatékony működése egzakt paramétereinek kidolgozása.

A vizsgált közegben teljesen egyértelművé vált számunkra, hogy a csoportviszonyokat létrehozó, fenntartó és átalakító bér- és kereseti arányok átfogó magyarázata csakis a végzett munkát „környező" társadalmi viszonyok adekvát figyelembevételével lehetséges. Ezek között kiemelkedő szerepet játszanak a bérrendszert „meghatározó" viszonyok. Az indirekt gazdaságirányítási rendszeren belül (az indirekt eszközök

ellenére) a bérrendszer különösen centralizált, a bérekkel kapcsolatos döntésekben igen szűk a mikroszervezetek mozgástere. Ezért célszerű a bérrendszert, mint társadalmi „erőtértől" függő, s a bérarányokat nagymértékben determináló tényezőt megvizsgálni.

2. *A bérrendszerrel kapcsolatos elvárások*

Az egyszerűség kedvéért tekintsük úgy a bérrendszert, mint a bérpolitika (bérszabályozás) termékét (végső fokon tehát a gazdaságpolitika deriváltját). Ezen objektiváció működésével kapcsolatban számos funkcionális követelmény (elvárás) fogalmazódik meg. Ha a hazai bérrendszerrel kapcsolatos funkcionális követelményeket csak sorra vesszük, már ez alapján is egyértelmű, hogy a bérrendszer eleve képtelen megfelelni e normatív nyomásnak.

A leggyakrabban megfogalmazódó elvárások a következők:

— működési alapelvét a munka szerinti elosztás jelentse;
— ösztönözze a munkatermelékenység társadalmi szintű emelkedését;
— ösztönözze a népgazdasági igényeknek megfelelő munkaerőstruktúra kialakulását;
— ösztönözze a munkaerő hatékony (racionális) munkaszervezeti felhasználását;
— ösztönözze az intézményi szintű hatékony működést;
— a munkaerő oldaláról segítse elő a strukturális változásokat (termékszerkezet, ágazati szerkezet stb.);
— ösztönözze az egyéni munkavégzés hatékonyságát;
— szolgálja a távlati társadalom- és gazdaságpolitikai célok megvalósítását;
— szolgálja az aktuális társadalom- és gazdaságpolitikai célok megvalósítását;
— biztosítsa a vásárlóerő és a fogyasztási alap közti egyensúlyt;
— biztosítsa a teljes foglalkoztatottságot;
— illeszkedjen a szabályozó rendszer egészének logikájába (elősegítve annak hatékony működését);
— segítse elő feszültségek feloldását, az érdekütközések elkerülését;
— előzze meg a nagymértékű béraránytalanságok és egyenlőtlenségek kialakulását;
— teremtsen összhangot az árpolitika és az életszínvonalpolitika között;
— feleljen meg adott politikai-ideológiai elveknek, értékeknek;
— feleljen meg a dolgozók igazságérzetének stb.

Magától értetődik, hogy a bérrendszer (bérpolitika, bérszabályozás) nem képes arra, hogy együttesen és egyidejűleg megfeleljen ezen elvárásoknak. Az ok nem a funkcionális követelmények nagy számában rejlik, hanem azok belső ellentmondásaiban. Ezek elemzése révén ugyanis meg nem felelési relációk egész sorát mutathatjuk ki. A potenciák szintjén ez fejeződik ki már a követelmények logikai struktúrájában is. Amely *szerkezetileg:* egyensúlyi (stabilitási) és növekedési (átstrukturálódás), *tartalma szerint* gazdasági és társadalmi (politikai, ideológiai), *idősíkon* pedig aktuális és távlati jellegű egyidejűleg.

A meg nem felelési relációk felvázolhatók K. J. Arrow híres „impossibility" tétele[7] alapján is, ha a bérrendszerrel szemben támasztott követelmények együttesét egy „alapszabálynak" fogjuk fel. A követelményeket rangsoroló intézményeket, aktorokat pedig olyan „egyéneknek" tekint(het)jük, akik a preferenciarendezést

[7] K. J. Arrow: Egyensúly és döntés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979 153—155. o.

végzik. Ekkor a bérrendszerre vonatkozó alapszabálynak is ki kell elégítenie a következő feltételeket, hogy a társadalmilag preferált követelmény kiválasztható legyen:

1. A *tranzitivitás elve* a társadalmi (kollektív) választásban is érvényesüljön. Vagyis ha a társadalom előnyben részesíti A követelményt B-vel szemben, ez utóbbit C-vel szemben, akkor nem részesítheti előnyben C-t A-val szemben.
2. A *relevancia elve,* vagyis az irreleváns alternatívák függetlenségének a feltétele.
3. Érvényesüljön a Pareto-elv.
4. Nem érvényesülhet egyéni diktatúra.

A bérrendszerre is érvényes ezek után az, amit Arrow matematikai logikai úton bizonyított: lehetetlen olyan alapszabály, amely kielégítené mind a négy feltételt. Legalább egy feltételt elvileg minden bérrendszerre vonatkozó követelményrendszer megsért. Ha azonban nem a különböző intézmények (mint egyének) egyéni preferenciarendezése, majd konszenzusa alapján történik a választás, hanem egyetlen intézmény (mint egyén) döntése alapján, úgy a 4. pont megsértése eleve adott és a modell értelmét veszti. (További gondolatkísérletek folytathatók empirikus ismeretek birtokában, amikor ab ovo úgy indul a választás, hogy az „alapszabály" nem elégíti ki az első vagy a második feltételt.)

A megfogalmazódó elvárások összessége mint „alapszabály" szemszögéből vizsgálva a bérszabályozás és a bérrendszer nem is működhet másként, csakis diszfunkcionálisan. Valójában azonban a globális nézőpont nem érvényesíthető: messzemenő különbség van ugyanis az ideális rendszerrel kapcsolatos elvárások és a ténylegesen működő rendszer által ellátott funkciók — az általa kitermelt következmények — között.

A ténylegesen működő rendszer eleve strukturálni kénytelen az őt körülvevő értékmezőt, rendezéseket hajt végre, preferenciaelveket léptet életbe (még ha ezt frazeológiájában gyakran tagadja is, azaz elvben felvállalja a követelmények egészét), melyben teljesülni kell(ene) az 1. feltételnek.

A ténylegesen működő bérrendszer valójában előnyben részesít adott értékeket másokkal szemben, s működése során — nem szándékoltan — újabb értékválasztásokra is kényszerülhet. Ennek során is teljesülni kellene a négy feltételnek, amely együttes teljesülése viszont lehetetlen. Az előzőek értelmében mondhatjuk azt, hogy a bérek nem csak meghatározott funkciókat töltenek be, hanem maguk is strukturális következmények.

A bérrendszer működése a funkcionális követelmények összessége oldaláról tekintve — az impossibility tétel alapján — logikailag (is), a felvállalt, de háttérbe rangsorolt értékek felől közelítve pedig valóságosan is diszfunkcionális. A felvállalt és preferált értékek talaján állva viszont egyértelmű a manifeszt funkcióknak való megfelelés. (Példaszerűen: a jelenlegi magyar bérrendszer a hatékonyságra való ösztönzés szempontjából diszfunkcionálisan működik, viszont tökéletesen látja el vásárlóerőszabályozó funkcióját, avagy a teljes foglalkoztatottság fenntartását.)

Csak megjegyezzük, hogy a bérrendszerhez kapcsolódó funkcionális követelmények kompetitív jellege nem írható le a „racionalitási értékek egyfelől, nem racionális értékek másfelől" viszonyrendszerben. Főként a közgazdaságtani megközelítésekben jelenik meg ez a probléma úgy, hogy a gazdaság működtetésében léteznek az „igazi" racionalitási követelmények (hatékonyság, nyereségesség, stb.), másfelől pedig ott vannak a nem racionális társadalmi (politikai, ideológiai, etikai) elvek. Ez a felfogás csak egyféle racionalitást ismer el, márpedig a világ sokféle szempont szerint racionalizálható,[8] s a gazdasági mellett ugyanígy létezik politikai, ideológiai,

[8] Lásd pl. Max Weber: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Gondolat, 1982. 20. o.

stb. racionalitás is. Lehetséges hogy egy bérekkel kapcsolatos politikai döntés nem illeszkedik sem a gazdasági, sem pedig az ideológiai racionalitás keretei közé, ugyanakkor politikailag tökéletesen racionális, például azért, mert jól szolgálja társadalmi konfliktusok — akárcsak ideiglenes — feloldását.

A bérrendszerhez kapcsolódó funkcionális követelmények közötti legalapvetőbb ellentmondásra hívta fel a figyelmet egy esszéjében[9] Kornai János. Arrow tételére is támaszkodva bizonyítja, hogy a gazdaság hatékony működésére vonatkozó funkcionális követelmények, illetve a szocialista gazdaság etikai, ideológiai elvei között elkerülhetetlen összeütközések keletkeznek, s hogy a „szocialista gazdaság számos döntési dilemmáját éppen ennek a kétféle értékrendnek az összeütközése idézi elő." Az alapvető ellentmondás érzékeltetésén túl azonban szükséges felvázolni a legjellegzetesebb meg nem felelési relációkat is. Ily módon érzékelhetővé válik, hogy az ellentmondások nem pusztán teoretikus avagy logikai jellegűek, hanem primer módon jelentkeznek az egyén, a csoport, a munkaszervezet szintjén egyaránt.

3. *A bérrendszer működése során fellépő tipikus értékütközések*
A szocialista bérezés alapelve versus ösztönzés

A bérrendszerrel szemben támasztott követelmények közül Kornai két követelmény közötti ellentmondásra hívja fel a figyelmet. Egyfelől a szocialista bérezés (a munka szerinti elosztás) elvének érvényesítése, másfelől pedig a hatékony ösztönzés megvalósítása képez egymást kizárni törekvő értékmezőt. Ez az ellentmondás részint reális, részint azonban csak látszólagos, illetve „csúsztatáson" alapszik. Pontosabban attól függően létezik ellentmondás, hogy mit tekintünk a munka szerinti elosztás mértékének, hogyan értelmezzük a munkát, amely az elosztás alapját képezi. Ha a munka szerinti elosztást úgy értelmezzük, hogy a társadalmilag elismert munka az elosztás mércéje, akkor éppenséggel nincs ellentmondás a kétféle értékrend említett elvei között. A „csúsztatás" abban rejlik, hogy Kornai egyrészt a a szocialista bérezés elveként az „egyenlő munkáért, egyenlő bért" említi olyan értelmezésben, amely az *egyéni* munkát ismeri el az elosztás mértékéül. Másrészt viszont a nyereségérdekeltséghez kapcsolódó ösztönzést tárgyalja, mint hatékonysági, gazdasági szempontból racionális elvet. Csakhogy azok a normatív „elméletek", amelyek az ösztönzést a nyereségérdekeltséghez kapcsolják, a társadalmilag elismert munkát tekintik az elosztás mércéjének a munka szerinti elosztás (mint a szocialista bérezés) elve értelmezésekor. A munka szerinti elosztás utóbbi értelmezése éppen a Kornai által jelzett ellentmondást oldja (oldaná) fel.

Az ellentmondás azonban mégis valóságos és a „csúsztatást" a társadalmi gyakorlat „végzi el" a normatív elméletekhez képest. A szocialista társadalmak gazdaságtörténete ugyanis azt bizonyítja, hogy amikor a gazdaság válságos helyzetben van, és a válságból való kilábalás igényli az egyéni képességek, energiák kibontakoztatását, akkor a politikai, gazdasági vezetés az előzőekben tárgyalt normatív elméletek alapján (is) a társadalmilag elismert munkát állítja az elosztás középpontjába. Az áru- és pénzviszonyok mellett, azzal együtt, teret enged a vállalati eredménytől, a nyereségtől függő bérezési gyakorlatnak, a nagyobb bérdifferenciák kialakulásának. Ezt segíti elő többek között a tarifarendszer széthúzása is. A gazdaság működése során azonban a bérarányok a kezdeti erőteljes differenciálódás után különböző

[9] Kornai János: Hatékonyság és szocialista erkölcs. Valóság, 1980/5. (in. Ellentmondások és dilemmák. Magvető, 1983. 233—261. o.)

társadalmi, gazdasági, politikai erők érdekérvényesítési törekvéseinek eredőjeként nem a normatív elméleteknek megfelelően alakulnak. Az erőteljes — társadalmilag elismert munkától függő — bérdifferenciálódással szemben egy magasabb bérszínvonalon létrejövő kiegyenlítődés figyelhető meg.[10] A szocialista bérezés egyéni „igazságérzetnek" megfelelő — Kornai által is értelmezett — elve benne van a társadalom pórusaiban, és ennek az a fajta bérezési gyakorlat felel meg, amelyben az *egyéni* munkakifejtéssel arányos a díjazás. Ha azonban az egyéni munka egyúttal társadalmilag nem hatékony, úgy társadalmi szinten nem jön létre az egyéni jövedelemigény fedezete. Hosszú távon az elemi jövedelemigény kielégítése is lehetetlenné válik. Ezt bizonyítja Robert Owen kísérletének[11] csődjétől kezdve a szocialista gazdasági rendszerek gyakorlata, hogy az a gazdasági rendszer működik hosszú távon is hatékonyan, amelyben az egyéni bérezésen keresztül is biztosítja a motivációs, az ösztönzési rendszer, hogy az egyéni munka egyúttal társadalmilag is elismert. A társadalom és az egyén hosszútávú érdeke tehát azt követeli, hogy a társadalmilag elismert munka váljon az elosztás mértékéül, feloldva ezzel az alcímben jelzett ellentmondást.

Teljesítményelv, differenciálás versus egyenlőségeszme, feszültség feloldás

A szocialista bérezés elve és az ösztönzés közötti ellentmondás bizonyos értelemben magában hordozza az itt tárgyalandó ellentmondásokat, illetve ez utóbbiak az előbbieknek egyenes folytatásai, más aspektusból továbbgondolásai.

A teljesítményelvet úgy is értelmezhetjük, mint a munka szerinti elosztásnak azt az elvét, ahol az elosztás a társadalmilag elismert munka alapján történik, tehát ahogyan a tárgyalt normatív elméletek értelmezik.

A teljesítményelv következetes érvényesítése számottevő bérdifferenciákhoz vezethet. Konfliktuslehetőséget hordoz, hogy ez a folyamat egyfelől jelentős csoportdifferenciákat hozhat létre (s így ellene működik a szocialista fejlődéshez társított egyenlőségeszmének), másfelől pedig kiváltja a nem előnyösen érintett többség (munkaszervezet, munkacsoport, egyén) ellenreakcióit. A politikai kockázat miatt a nivellációs tendencia jut érvényre, részint „rendszerimmanens" okok, részint pedig környezeti hatások miatt. Így végül is teljesen érthető, hogy „a bérkiegyenlítés mind a vállalatok, mind a központi irányítás számára az a cselekvési alternatíva, amely — legalábbis rövid távon, de azt is mondhatjuk, hogy általában — a legkevesebb feszültséggel, konfliktussal, gazdasági, társadalmi és politikai kockázattal jár. Ezért vált (egyebek közt) a központi bérszabályozás az elmúlt másfél évtized során a kiegyenlítés eszközévé, noha konstrukciója e közben éppen a teljesítmény elv érvényesítésének jegyében egyre módosult, egyre bonyolultabbá vált".[12]

Természetesen nemcsak a fenti rendező elvek mentén, hanem az azokat konstituáló „elemi" értékek mentén is kialakulnak értékütközések, továbbá létrejöhetnek — éppen a teljesítmények mérésének, értékelésének szervezeti és szervezeten kívüli szempontjai miatt — a teljesítményelv eltérő szinteken történő érvényesítése következtében is. Legjellemzőbb példája ennek a vállalatok nyereségességének a vállalaton

[10] Ez a gyakorlat az első szocialista gazdasági rendszer kezdeteitől megfigyelhető. Lásd pl. E. L. Manyevics: A munkabér és formái a Szovjetunió iparában. Tervgazdálkodási Könyvkiadó. 1952. (Itt — és a tanulmány más részében — sem foglalkozunk a második gazdasággal, a másodlagos elosztásból származó jövedelemegyenlőtlenségekkel, amely módosítja a tárgyalt bérarányoka.)

[11] National Equitoble Labour. Exchange Bazaar.

[12] Héthy Lajos: Gazddaságpolitika és érdekeltség. Kossuth 1983. 49—50. o.

belüli bérekkel való összekapcsolása (a probléma tehát nem egyetemes érvényű). A vállalat teljesítménye — a külső értékelő mozzanatok miatt — ellentmondásba kerül a munka szerinti elosztás elvével:[13] azonos egyéni teljesítmények eltérő („igazságtalan") bérezést vonhatnak maguk után, abból következően, hogy egy adott vállalat kevésbé nyereséges voltát mi határozza meg, ill. mi determinálja a másikét.

A neuralgikus pontot a vállalati teljesítmény fogalmának tág értelmezési kerete jelenti. Már az előzőekben is jeleztük, hogy az intézményi szintű hatékony működés egzakt paramétereinek kidolgozása nem gazdálkodó intézményeknél csaknem lehetetlen, gazdasági szervezetek esetében is módfelett problematikus.

Az értékelő szempontok egy része objektív jellegű, más része viszont a gazdaságirányítás által konstituált, és diszkrecionáló jogkörében fontos szempont.

Ily módon a vállalati teljesítmény körébe tartozhatnak a nem gazdasági — társadalmi? — adottságok ill. teljesítmények (szocialista nagyüzem, tradíciók; a vezetésnek a gazdaságirányítás felé megmutatkozó lojalitása, a „nehéz" helyzetekben jelentkező együttműködési készsége; jó informális kapcsolatok, stb.) is, melyek, egyúttal közvetlen gazdasági „hozamot" eredményezhetnek: megtérülnek a redisztributív rendszer jobb működést valószínűsítő „áldásai" (fejlesztési lehetőségek, kedvezőbb hitelek, piaclehetőség, stb.) révén.

Vásárlóerő szabályozás versus ösztönzés

Ez az egyik alapvető ellentmondást hordozó viszony, amelynek a gazdaságpolitikai gyakorlatban játszott jelentősége indokolja, hogy felvillantsuk a probléma történeti hátterét.

A világtörténelem legnagyobb pénzromlását — a pengő összeomlását — követően hazánkban 1946-ban a stabilizációt (a forint megteremtését) az MKP vállalta fel. Az alapvető cél a pénz és az áru közötti egyensúly fenntartása volt, hiszen korábban ennek megbomlásából eredt az infláció. A „tőke támadása"[14] a stabilizáció ellen azt eredményezte az MKP gazdaságpolitikájában, hogy első helyre emelte a kiáramló forint mennyiség és az árualap közötti egyensúly követelményét. Mivel az árualap adottság volt („független változó"), így a kiáramló béreket kellett ehhez idomítani. A termelés a háború előtti „békebelinek" mintegy 60%-a volt és ebből még a jóvátételt, valamint az újjáépítést kellett fedezni, ezért — amint Varga Jenő írja — „Magyarország egész lakossága nem fogyaszthat többet, mint a békebelinek a felét". Ezért a munkás munkabér a munkásság javára eltolt jövedelemelosztás[15] következtében sem haladhatta volna meg a háború előtti bér 60%-át. Az ipari és mezőgazdasági munkabérek azonban még a háború előtti béreknél is magasabbak voltak. Ennek következményei azonban veszélyeztették a stabilizációt: „ha sok forint kerül forgalomba, anélkül, hogy ennek megfelelően több áru is lenne, akkor ebből minden körülmények között új infláció lesz és a tőkések éppen ezt akarják, amikor magasabb béreket, magasabb fizetéseket ajánlanak.[16] A forint stabilitása tehát nem csupán gazdasági, sokkal inkább politikai kérdés volt és a pénzkiáramlás-árualap egyensúly prioritása „vörös vonalként" húzódik végig — a szocialista országok közül elsősorban — hazánk „félmúltjának" és jelenének gazdaságtörténetében.

[12] Itt nem a már vázolt egyéni ill. társadalmi munka mint mérce „értelmezése" által indukált ellentmondásról van szó, hanem a konkrét működési mechanizmusnál jelentkező értékütközésről.

[14] Lásd: Varga Jenő: A stabilizáció munkabérpolitikájáról. Budapest, 1946.

[15] A köztisztviselők fizetését leszállították a békebeli 40—50 százalékára.

[16] Varga Jenő: Idézett mű 8. old.

A stabilizáció gazdaságpolitikájával, politikai követelményeivel kezdődött az a szerepcsere, mely végül is odavezetett, „a szocialista gazdaságban a vállalatok és közületi vezetők, valamint alsó és középszintű irányítók a bérek vonatkozásában a felettes szervekkel tárgyalva 'szakszervezeti funkcionáriusként' és nem 'munkaadóként' viselkednek".[17] E szerepcsere másik oldala a bérek vonatkozásában — szintén a stabilizációig visszavezethető gyökerekkel —, hogy a politikai vezetés a szakszervezeti funkcionáriusoktól munkaadói viselkedést vár el. A szakszervezetek feladatává a munkások béremelési törekvésének a megfékezését és ezzel együtt a többletmunkára való ösztönzést tette.

A fenti fordított szereposztásból adódóan a vállalati, közületi vezetők számára az anyagi és erkölcsi ösztönzési rendszeren keresztül közvetíti a gazdaságirányítás a bérkiáramlás korlátozását, ezen keresztül a vásárlóerő szabályozását, a béroldalról jövő infláció elkerülésére való törekvést. Ezt azonban nemcsak gazdasági, hanem adminisztratív úton is teszi. Mindez együtt abba az irányba hat, hogy a vállalati, közületi vezető keresi a nem „bérpénz"-ként kifizethető csatornákat (lásd vállalati gazdasági munkaközösség, vendégmunkások, külső kooperáció), a bérfegyelem betartását azonban kiemelten kezeli.

A vásárlóerő szabályozás stagnáló vagy alig növekvő hiánygazdaság körülményei között azonban nem csupán fékeket rak a bérnövekedésre, hanem egyenesen „blokkoló fékezést" hajt végre. Ez magától értetődően szorítja háttérbe az ösztönző funkciót, s végül egyéni, munkaszervezeti és társadalmi szintű teljesítményhiányhoz[18] vezet, s rövdre zárja a kört: nincs többletbér, mert nincs többletteljesítmény, nincs többletteljesítmény, mert nincs ösztönző többletbér. Az egyensúlyi értékek abszolút preferenciája önmagába visszatérő körmozgást termel újra.

Teljes foglalkoztatottság versus hatékony működés és ösztönzés

A szocialista társadalom kialakulásával dominánssá, elismertté váló értékrednek strukturális elemévé vált az egyének, közösségek lét- és egzisztenciális *biztonságának* a megteremtése. Ez az alapvető szocialista érték a fejlődés bizonyos pontján (a pótlólagosan bevonható munkaerő hiánya következtében, az „intenzív" fejlődési szakaszban) sajátos ellentmondásba került a hatékonysági elvekkel. „A munkanélküliség felszámolása történelmi jelentőségű vívmány. Szembe kell néznünk azonban azzal, hogy a garantált teljes foglalkoztatottságnak — s kísérőjelenségének a krónikus munkaerőhiánynak — megvan a maga árnyoldala is."[19] Az a tény, hogy a munkaerőpiac az „eladók piaca", előnyös pozíciót teremt a kevésbé jól dolgozó munkaerő számára is, s egészében problémákat vet fel a munkaerő hatékony foglalkoztatásában és elosztásában. „Képes-e egy társadalom kizárólag pozitív anyagi és erkölcsi ösztönzőkkel, a jó munka jutalmazásával magasfokú hatékonyságot elérni? Nélkülözhető-e a negatív gazdasági ösztönzés: a bukástól, az egyéni anyagi és erkölcsi veszteségtől való félelem hatása? ... Itt is súlyos dilemmákkal a különböző értékrendek konfliktusaival állunk szemben. Ellentmondás van egyfelől a hatékonyság követelményei, másfelől a szolidaritás és biz-

[17] Kornai János: A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bpest, 1980. 418. old.
[18] Erre vonatkozóan lásd Héthy Lajos:
36—44. o. A teljesítményhiány látszólagosságáról, Révész Gábor i. m. 29—30. o.
[19] Kornai János: Ellentmondások és dilemmák. Magvető, 1983. 247. o.

tonság etikai elvei között."[20] A munkabér funkcionális megközelítésekor e fent jelzett dilemmát — de az előzőekben vizsgáltakat is — más vonatkozásban az *elosztó* és *ösztönző* funkció közötti ellentmondásként tárgyalják. Az elosztó és ösztönző funkció ellentmondása mögött azonban tartalmában egyfelől a biztonság mint alapvető érték, másfelől pedig a teljesítményelv közötti ellentmondás áll. A biztonság lényegében az elosztáson keresztül valósítható meg. Az ellentmondást az oldaná, ha a politika adott mértékben mentesítené a munkabért elosztó funkcióitól, és a biztonságot más eszközrendszerrel valósítaná meg.

Az elosztási és ösztönzési funkció Liska Tibor gondolatkísérletében válik szét radikálisan, ahol a munkabért (erkölcsi tőke hozadéka) „megtisztítja" az elosztási funkciótól.[21]

„Az elmaradottságból kiemelkedő szocialista társadalmak gazdaságpolitikájának tehát az egyik legnehezebb dilemmája a célravezető szintézis megtalálása a teljesítményösztönzés, illetve — kényszer, valamint a társadalom biztonságigénye között. Konfliktushelyzetekben gazdag találkozása ez a múlt terhes örökségének a jövő ígéretével!"[22]

Egészében véve az figyelhető meg, hogy a gazdaság növekedéséhez, hatékony működéséhez, produktivitásához kapcsolódó érdekek, értékek, elvek kerülnek összeütközésbe a stabilitási viszonyokra vagy csak lassú átrendeződésekre épülő társadalmi érdekekkel, értékekkel, elvekkel. A hazai bérszabályozási ideológia elvben felvállalja ugyan a „gyakorlatias kompromisszumok" kidolgozását, ám a bérrendszer működése erőteljesebben juttatja érvényre — éppen a makro- illetve munkaszervezeti szintű tényezők kényszerítő hatása miatt — a stabilitási értékeket, szempontokat. Preferenciarendszerében a vásárlóerő szabályozásnak, a teljes foglalkoztatottságnak, a legkisebb társadalmi kockázat elvének, stb. biztosít primátust, s a működését befolyásoló társadalmi környezet is ezeket az elemeket erősíti.[23] Ily módon igen erőteljes *bérkiegyenlítési* (nivellációs) *tendencia* figyelhető meg, amely nem kis szerepet játszik a már-már krónikus (társadalmi, csoport, egyéni) *teljesítményhiányban.*

A bérrendszer másfajta működéséhez mindenekelőtt *másfajta preferenciarendszer*[24] szükséges, valamint az, hogy a teljesítménynövekedést elősegítő (preferált) értékek társadalmi elfogadtatásra kerüljenek. A probléma valójában itt található, hiszen a bérkiegyenlítési tendencia nem más, mint strukturális következmény, felszámolása csak a kitermelő viszonyok megváltozása (megváltoztatása?) révén lehetséges.

Az eddigiek során a bérrendszert olyan társadalmi-gazdasági mikro- és makro környezetben funkcionáló rendszerként fogtuk fel, melynek kialakítását, konstrukcióját és működését folyamatos normatív és környezeti inputok (érdekek, értékek, viszonyok) befolyásolják.

[20] Kornai János i. m. 248. o.

[21] Szerinte az elosztási funkció érvényesítése teljesítmény nélküli jelenléti díjjá degradálja a munkabért. Az elosztási funkciót a „társadalmi örökség" töltené be „jelen sem léti díjként". Lásd Liska Tibor: I. m.

[22] Kozma Ferenc: A szocializmus történelmi feladatai a 20. század végén. Társadalmi Szemle, 1984/11. 56. old.

[23] Dimenzió-elemzés segítségével jól illusztrálható lenne a valóságban megnyilvánuló értékválasztások sajátos tartalma. Ha ábrázolnánk a legfőbb értéktengelyeket (a vízszintes tengely végpontjain egyfelől a „stabilitás", másfelől az „átstrukturálódás" értékei, függőleges tengelyen pedig egyik póluson a „gazdaság", másik póluson a „társadalom, ideológia" értékei), s erre ráhelyeznénk a bérrendszer működésével kapcsolatos tipikus értékválasztásokat, úgy találnánk, hogy e választások a társadalmi, ideológiai — stabilitási értékdimenzióban sűrűsödnének.

[24] Erre vonatkozóan lásd Héthy Lajos i. m. 54—57. o.

Működése következtében (is) változások, átrendeződések történnek a bérviszonyokban. A bérrendszer és a társadalmi környezet hatására kialakult béraránykat, bérdifferenciákat „függő", avagy„ következmény" változóként tekintve megválaszolásra vár még az a kérdés, hogy a „függetlennek" tekintett változók (a végzett munka; a munkaerőpiac; az anyagi és szimbolikus javak, valamint a társadalmi viszonyok reprodukciója) milyen csoportviszonyokat hoznak létre a különböző társadalmi munkamegosztási kategóriákba tartozók között. De ez már egy újabb tanulmány témája,

Габор Фелеки — Янош Олах

ПРОПОРЦИЯ ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ КАК «СТРУКТУРНЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ»

В центре внимания статьи ставится вопрос распределения; как осуществляется принцип распределения по труду, его применение в 80-е годы. Авторы указывают на недостатки условий, которые не позволили осуществление принципа распределения по труду.

Система заработной платы в системе распределения имеет важное место. Связанные с этим претензии, исходящие из бюрократических ведомств, претензии, которые должны способствовать ежедневной экономической политике, имеют противоречивый характер. С помощью этих последних выявляются некоторые парадоксоны социалистической экономики, например, рациональное хозяйствование, хозяйствование рабочей силой, механизм интересов и т. д.

Feleky—Oláh

WAGE PROPORTIONS AS STRUCTURAL RESULTS

The study puts into the centre the question how the principle of distrubution according to wokr asserts itself, how it is applied in the 80's. The article peints out the absence of those preconditionsi which sometimes make impossible, the operation of the principle of distribution according to mork-

The wage system plages an important role in the distribution system, the expectations in connec. tion with these, which often are only beurocratic creatures. The expectations which were supposed to support the daily economic policy — necessary by containad contradictions. As a result of these some paradoxon of socialist economy becomes dear — for example the coritradicition between rational economy and labour management.

DR. VÁRNAY ERNŐ

MAGYARORSZÁG ÉS AZ EURÓPAI KGST-ORSZÁGOK NEMZETKÖZI HITELPIACI MEGÍTÉLÉSÉRŐL 1974-TŐL NAPJAINKIG

Magyarország és az európai KGST-országok a hetvenes évtizedben — 1974-től gyorsuló ütemben — jelentős konvertibilis adósságot halmoztak fel. A hitelek nagyobb részét a nemzetközi hitelpiacokon vették fel. A nyolcvanas évtized első éveiben ezen országok — gazdaságaik és együttműködésük nem kielégítő fejlődése, a világgazdasági környezet kedvezőtlen alakulása, de nem utolsó sorban a hitelező bankoknak az egész országcsoportra kiterjedő rossz megítélése miatt — a nemzetközi fizetőképesség szempontjából nehéz helyzetbe kerültek. A hetvenes évek legvégén kezdődött kiigazítási politikák eredményeként megállították eladósodási folyamatukat, a nyugati bankok ismét kedvezőbb feltételek mellett nyújtanak számukra hitelt. Miközben hitelképességük megétélése nem a régi, a javuláshoz vezető út több mint ellentmondásos, megfellebbezhetetlen érvek szólnak a további hitelfelvételek, a masszív hitelpiaci jelenlét mellett.[1] Az alábbiakban elsősorban arra keresünk választ, hogy mitől függ országaink hitelképességének megítélése. Közvetlenül ez határozza meg, hogy milyen mennyiségben és milyen feltételekkel juthatunk kölcsönhöz.

Tekintettel arra, hogy maguk a bankok egyes ügyfeleikről nehezen nyilatkoznak, fokozottan rá vagyunk utalva a szaksajtóra, illetve, hogy a hitelezési tevékenységből következtessünk vissza a hitelképesség megítélésére.

1. *A szocialista országoknak nyújtott hitelek kockázatának megítélése általában*

Külföldi hitelnyújtás esetén a bank szempontjából elvileg különbséget lehet tenni a hitelnyújtás ún. gazdasági kockázata és az ún. országkockázat (country risk) között.[2] A gazdasági kockázat azt fejezi ki, hogy a hitelezett gazdasági akció sikere — megfelelő megtérülése — mennyire bizonytalan, illetve azt, hogy a hitelt felvevő gazdasági egység jövőbeni fizetőképessége az esedékességkor, a hitelvisszafizetés pénznemében várhatóan hogyan alakul. Az országkockázat pedig azt, hogy a hitelfelvevő országának fizetőképessége hogyan ítélhető meg. Abban az esetben, ha a hitelt vállalatnak vagy magánszemélynek nyújtják, akkor ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy az állam fogja-e korlátozni valutabelföldijei számára külföldi kötelezettsé-

* A dolgozat a JATE Marxizmus—Leninizmus Központi Tanszékcsoport anyagi támogatásával készült. A források összegyűjtéséhez nyújtott értékes segítségért köszönettel tartozom Dr. Mayer László kollégámnak.

[1] Köves András: Külgazdasági egyensúly, gazdasági fejlődés és gazdaságpolitika a KGST-országokban. Valóság, 1986. 3. sz.

[2] Lőrincné Istvánffy Hajna: A nemzetközi kölcsöntőke-áramlás és a hitelpiacok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.

geik teljesítését. Ha a hitelt közületnek, vagy a hitelfelvevő állam garanciájával nyújtják, akkor az országkockázat az állam fizetőképességére illetve fizetési hajlandóságára vonatkozik.

A szocialista országok esetében, mivel a vállalatok a nemzetközi hitelpiacon nem léphetnek fel, a bankok kizárólag az országkockázatra figyelnek. Ez egyfelől leegyszerűsíti a kockázat megítélését, másfelől viszont szinte megoldhatatlan feladatot jelent. A helyzet annyiban egyszerű, hogy közvetlenül gyakorlatilag egyetlen bankkal — általában a külkereskedelmi bankokkal, Magyarország esetében a Magyar Nemzeti Bankkal — állnak szemben, e bank fizetési morálja, a nemzetközi bankvilágban kialakult image-e lesz a kiindulópont.[3] Egyáltalán nem könnyű ugyanakkor egy magánbank számára a bank mögött álló, tervgazdálkodást folytató ország teljesítőképességének becslése.

A nehézséget mindenekelőtt az okozza, hogy ezek az országok általában nem közölnek nemzetközi fizetési mérlegükre vonatkozó adatokat.

E tekintetben Románia 1972-es belépése a Nemzetközi Valuta Alapba, illetve Magyarország 1982-es felvétele kivételt jelent, mivel ezek az országok kötelesek információkat szolgáltatni. A szaksajtó kiemeli, hogy Magyarország illetve Lengyelország már a hetvenes években is közöltek információkat.[4] A konvertibilis adósságok törlesztésével közvetlenül kapcsolatban lévő konvertibilis bevételek és kiadások nyomonkövetését olyan tényezők is tovább nehezítik, mint a KGST-országok egymás közti konvertibilis elszámolásai illetve fizetései, a barterkereskedelem elterjedtsége, vagy egyes fejlődő országokkal a bilaterális kliring elszámolási rend alkalmazása. De igencsak kevéssé ismerik a bankok a szocialista országok belső viszonyait. Érvényes ez gazdasági mechanizmusaik működésére, politikai rendszereik sajátosságaira és egymás közötti kapcsolataik alakulására egyaránt.

A szaksajtó, de a szakirodalom is gyakran megemlít két olyan megközelítést, amelyek állítólag éltek a bankok körében, s amelyek talaja csak a szocialista országok hézagos ismerete lehetett. Az egyik az ún. esernyő-elmélet (umbrella theory), amely szerint a KGST-országok a Szovjetunió által tartott ernyő oltalmában végzik nemzetközi hitelfelvételeiket, azaz a Szovjetunió nem fogja megengedni, hogy a legszorosabb szövetségesei nyugati hitelezőik felé fizetésképtelenné váljanak; egy ilyen helyzetben maga lépne az adós helyébe. A másik „elmélet" szerint a tervgazdaságok „mindenhatók", azaz a külkereskedelem állami monopóliuma, valamint a belső felhasználás feletti hatalmuk révén ezek az államok megtehetik, hogy szükség esetén az eredetileg belső felhasználásra szánt árualapokat átirányítsák az export céljaira, miközben az importot is kézben tudják tartani.[5]

[3] Meg kell jegyezni, hogy a hitelfelvétel monopóliuma elvileg lehetőséget nyújt a hitelezők „versenyeztetésére", s ezáltal előnyök szerzésére.

[4] „Egy másik ok, amiért a bankok, különösen a tapasztaltak, továbbra is kölcsönt nyújtanak, hogy a KGST-ügyeket körülvevő titokzatosság ellenére egyre több és több információt kapnak. A jelenlegi lengyel kölcsön szigorúan kapcsolódik egy rézbánya fejlesztéséhez, amelynek kilátásai pontosan rögzítve vannak. Az egyik utóbbi, 200 millió dolláros magyar eurokölcsönt a nemzeti bank dokumentációja támasztotta alá, vázolva az ország fizetési mérlegét az elmúlt öt évben és az adósság visszafizetési részleteit a nyolcvanas évek elejéig. Nem ez volt az első alkalom, hogy Magyarország effajta információkat adott, de ez gyakorlat hasznos precedens." (Financial Times, 1977. szept. 25.)
„Csupán Magyarország mutat bizonyos határig készséget arra, hogy bepillantást engedjen belső viszonyaiba". (Handelsblatt, 1977. jún. 10—11.)

[5] Ezeket a megközelítéseket így tálalja a Business Eastern Europe 1980. szeptember 3-i száma: „Nyugati bankkörök szempontjából a KGST-országok kedvező hitelpozicióját több tényező is indokolja. A legfontosabb ezek közül a Szovjetunió — és kisebb mértékben Lengyelország — hatalmas nyersanyagkészlete. Úgy tartják továbbá a bankárok, hogy a gazdaság központi irányítása

Tulajdonképpen idevonható egy harmadik „mítosz" is, amely az európai szocialista országok politikai rendszerének stabilitásáról szól. Az előbbiekhez hasonlóan leegyszerűsítő, — s mint a közelmúlt lengyelországi eseményei bizonyították — téves megközelítés egyik változata: „A kereskedelmi élet iróniája az is, hogy nem igen van olyan kormányzat, amelyet a tőkés bankok jobban szeretnének a szigorú egypártrendszernél. A világ más részén tapasztalható politikai bizonytalanság idején Kelet-Európa egyenesen halad előre. A legutolsó nagy vezetőségválság hét évvel ezelőtt volt Lengyelországban, és ahogy egy bankár mondaná, ez az időszak elegendő egy átlagos eurokölcsön fedezésére. Brezsnyev 13 éve, Kádár 21 éve van hatalmon. Ez a stabilitás kiterjed a gazdasági életre is".[6]

Megjegyezzük, hogy megítélésünk szerint a szocialista országoknak nyújtott hitelek kockázata azért is szűkült az országkockázatra, a fenti vélekedések azért is tarthatták magukat hosszú időn keresztül, mert a bankok jelenléte ezekben az országokban — a Szovjetunió kivételével — minimális, s többnyire képviseleti irodát jelent.

Mi a helyzet Magyarországnak a többi szocialista országétól különböző gazdaságirányítási rendszerének megítélésével ebből a nézőpontból? Az 1968-as reform köztudottan nem hozott számottevő változást a külgazdasági kapcsolatok szervezeti rendszerében. Ami a nemzetközi pénzgazdaságba való bekapcsolódásunkat illeti: Nem léptünk be a Nemzetközi Valuta Alapba és a Világbankba, a forint a külföld számára még annyira sem vált konvertibilissé, mint a belföldiek tekintetében. Magyarország tehát e tekintetben alig különbözött a többi KGST-országtól. Ugyanakkor kétségtelen tény, hogy a nyugati közvéleményben széleskörűen elterjedt, hogy itt egy „piaci orientációjú" gazdasági reform zajlott le, s bár e reform igazi tartalma, hatóköre általában meglehetősen homályos volt, megítélésünket kétségtelenül javította valamelyest.

Egyetlen, tegyük hozzá nagyon lényeges ponton indult el — a belső viszonyoktól mondhatni függetlenül — a reform szellemének megfelelő irányú fejlődés: Ez a Magyar Nemzeti Bank külföldi kereskedelmi banki tevékenységének széles körű kibontakozása volt.[7] A bank, amely hagyományosan jó kapcsolatokat tartott a bankvilágban, kiterjedt levelező banki körrel rendelkezett, 1968-cal megkezdte külföldi „terjeszkedését", a nemzetközi pénzpiacokra való ráépülést.[8] Képviseleti irodát létesített (1968-ban) Londonban, Zürichben és Párizsban. 1973-ban a londoni képviselet helyébe az MNB többségi tulajdonában levő leányvállalati bank, a Hun-

---

biztosítja a fizetési kötelezettségek teljesítéséhez szükséges megfelelő export- és importszabályozást Azzal is számolnak, hogy mind a Szovjetunió, mind pedig az érintett országok pénzintézetei — NBB és NGEB — kisegítenék az országokat rövid távú pénzügyi nehézségeikből."
Az ilyenfajta sajtó felületességéről árulkodik egy másik, korábbi újságból vett idézet:
„Közismert a híres „ernyőelmélet". Ez azt jelenti, hogy a Szovjetunió mindenképpen átvenné akármelyik kelet-európai ország adósságait, amennyiben az képtelen lenne a fizetésre. Ezt az elméletet azonban a bankárok nem nagyon veszik számításba. „Az elméletet sohasem igazolták" — magyarázza Jean-Marie Kertudo a Nemzetközi Fizetések Bankjának (Basel) munkatársa. „Ez csak a legvégső esetre lehet megoldás, és amennyiben figyelembe vennénk, ez már azt jelentené, hogy meg szeretnénk tagadni a kölcsönzést." (Le Monde 1979. júl. 24.)

[6] Financial Times, 1977. szept. 25.

[7] Azonnal hozzá kell tennünk, hogy ez egyáltalán nem jelentette azt, hogy az MNB mint jegybank ne állt volna a helyzet magaslatán. A „jegybankok bankjával", a Nemzetközi Fizetések Bank. jával kialakított bensőséges kapcsolat, vagy az IMF-be történt problémamentes belépésünk bizonyítják ennek ellenkezőjét.

[8] Breiner Miklós: Bank itt, bank ott. Magyarország, 1985. 46. sz.

A szindikált hitelek kamatfelára és lejárata 1974 - 1984 között.

Átlagos kamatfelár

Százalék

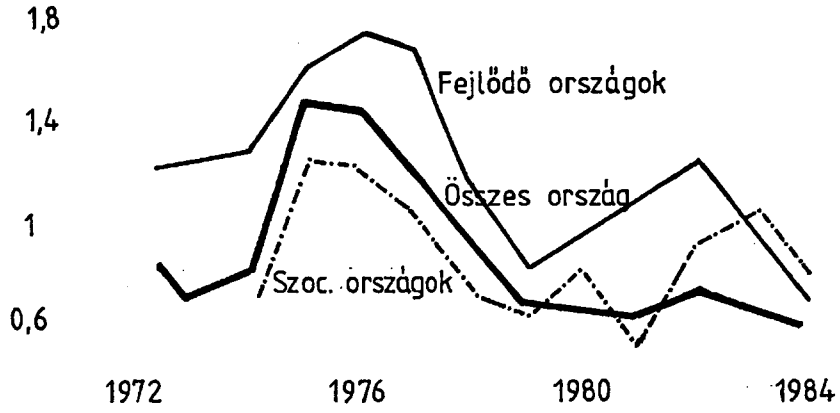

Év

Átlagos lejáratok

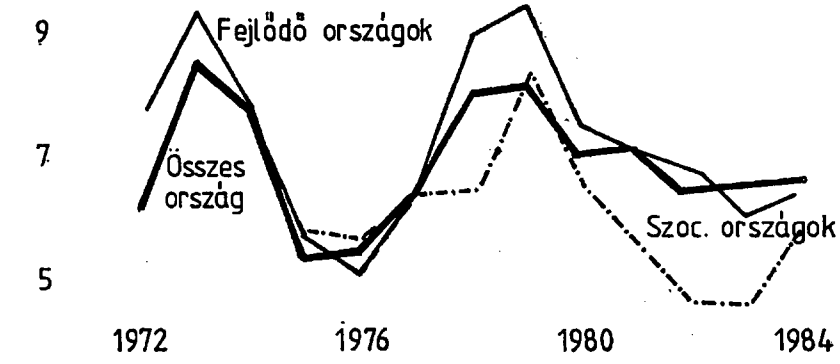

Forrás: World Bank Development Report, 1985,
OECD, Financial Market Trends 1985 március

garian International Bank lépett. 1974-ben Frankfurtban és Bejrútban állított fel rodát. (Ez utóbbi működését a polgárháború kitörése után 1975-ben felfüggesztették). 1977-ben, a magyar—amerikai pénzügyi kapcsolatok rendezését követően New Yorkban nyitott irodát a bank. Igen hatékony lépésnek tekinthetjük a nagy transznacionális bankokkal való szoros kapcsolatépítésben a budapesti offshore státusú Central-European International Bank megalapítását 1979 novemberében.[9] Az MNB nemcsak szervezetének külföldi bővítésében haladt előre, hanem a külföldi banktevékenység (betétek fogadása, hitelnyújtás, deviza-ügyletek stb.) erősítésében is. E tevékenység magas színvonala amellett, hogy nem elhanyagolható jövedelmet biztosít, nyilvánvalón jelentős mértékben járult hozzá hitelpiaci megítélésünk kedvező alakulásához; hogy a hetvenes évek folyamán jelentős mennyiségű hitelhez jutottunk viszonylag kedvező feltételekkel.[10]

A szocialista országok felé irányuló magánhitelezést a hetvenes években természetesen nemcsak a bankok „tudata" határozta meg. Legalább ilyen lényeges volt az a nemzetközi pénzügyi helyzet, ami a Bretton—Woods-i rendszer szétzilálódása, az 1973—74-es árrobbanás, illetve az 1974—75-ös válság következtében előállt. A befektetést illetve elhelyezést kereső olajdollárok, a fejlett tőkésországok pénztőkefeleslegei jelentős részben a nemzeti és nemzetközi ellenőrzéstől mentes magánpiacokra áramlottak, ahol a bankok kihelyezési kényszer által is hajtott versenye az adósok piacának kialakulásához vezetett. Igen nagy mértékben profitáltak e feltételmentes hitelbőségből az ún. szuverén hitelfelvevők; első helyen és döntő súllyal a fejlődő országok államai, mellettük a szocialista országok, de a fejlett tőkés államok is megjelentek. A szocialista országok a fejlődő országok jelentős részénél kedvezőbb kockázatot jelentettek a bankok számára.

2. *Eladósodás és hitelképesség a hetvenes években*

A hitelképesség megítélése leginkább a publikus szindikált hitelfelvételek illetve a kötvénykibocsátások esetében vizsgálható közvetlenül. E hitelek kamatai két részből tevődnek össze: a londoni bankközi kamatlábból (LIBOR) vagy az amerikai bankok által legjobb ügyfeleiknek felszámított kamatból (prime rate) mint alapkamatból, és az ún. kamatfelárból (spread). Ez utóbbi egyrészt a globális hitelkereslet és hitelkínálat alakulásától függ, másrészt viszont a hitelfelvevő hitelpiaci megítélése illetve alkuereje szerint alacsonyabb vagy magasabb. Az ábrán, amely a kamatfelárak alakulását mutatja 1974 és 1984 között, az látható, hogy az 1974—1979 közötti időszakban a szocialista országok csoportja együttesen az átlagosnál kisebb kamatfelárat fizetett, a fejlődő országoknál lényegesen kedvezőbb feltételekkel vehetett fel hitelt.

Az átlag eltakarja az egyes országok megítélésében ebben az időben is fennállt különbségeket, s természetesen semmit nem mond ezen országok eladósodásának részleteiről. Az európai KGST-országok között — az adósságok abszolút és relatív növekedésétől eltekintve — e téren az eltérések domináltak.

[9] Az MNB mellett a bank társtulajdonosa még az osztrák Creditanstalt Bankverein, a japán The Long-Term Credit Bank of Japan és a The Tayo Kobe Bank, a francia Société Générale, az olasz Banca Commerciale Italiana és a nyugatnémet Bayerische Vereinsbank, valamennyien elismert nagybankok. 1984-ben mérlegfőösszegük összesen 273 milliárd 425 millió dollárt tett ki.

[10] „Magyarország, bármennyire is el van adósodva, és bármennyire szegény természeti kincsekben, „jól áll" a kölcsönfolyósítók szemében, mivel központi bankját jól irányítják, és az ország nyilvánvalóan jó akarattal viszonyul a Nyugattal való együttműködéshez." (Le Monde 1979. júl. 24.)

— Az eladósodottság mértékét illetően azt láthatjuk (1. táblázat), hogy a Szovjetunió, Csehszlovákia[11] és Bulgária konvertibilis exportjához képest viszonylag csekély adósságállománnyal rendelkezik, Románia, Magyarország és az NDK ugyanezzel a mércével mérve közepesen, Lengyelország pedig erősen eladósodott országoknak tekinthetők.

— Ami a banktartozások arányát illeti az összes adósságokon belül; itt azt figyelhetjük meg, hogy Magyarország túlnyomórészt az állami garancia nélküli bankhitelek (beleértve a kötvénykibocsátásokat is) révén vont be külső forrásokat, s Csehszlovákia és Bulgária is hasonlóképpen cselekedett. Az NDK[12] és a Szovjet-

1. táblázat

Adatok a szocialista országok eladósodásáról

Ország	A banktartozások aránya 1983 végén (1)	Garantált bankhitelek (2) összege	aránya az összes adósságon belül	Az eladósodottság mértéke (3) 1983 végén
Bulgária	74,7	393	16%	46
Csehszlovákia	77,4	418	12%	73
Lengyelország	41,6	4217	16%	420
Magyarország	82,1	562	7%	181
NDK	68,6	2469	20%	211
Románia	41,9	361	5%	135
Szovjetunió	57,3	4843	20%	42

(1): *Forrás:* Horváth Éva: A európai KGST-országok nemzetközi pénzügyi helyzete az 1980-as évek közepén. Bankszemle, 1985. 6. sz.
(2): *Forrás:* Világgazdaság, 1986. február 27. (OECD)
(3): Nettó adósság konvertibilis áru-export (%) Forrás: OECD, Financial Market Trends 1985. március

2. táblázat

Ország	Kamatfelár súlyozott átlag (%)	Összes publikus hitelfelvét (M.S/év)	Átlagos lejárat (év)	Helyezés
Szovjetunió	0,555	1736	7,9	9.
Csehszlovákia	0,590	461	10,0	15.
Magyarország	0,606	1036	9,0	16.
NDK	0,646	782	6,5	20.
Bulgária	0,692	332	8,0	23.
Románia	0,761	1190	10,0	36.
Lengyelország	1,046	901	3,1	56.

Forrás: Euromoney, 1980. február. Közli: Lőrincné Istvánffy Hajna: A nemzetközi kölcsöntőkeáramlás és a hitelpiacok. KJK, 1983.

[11] „Mindenki kész arra, hogy Csehszlovákiának kölcsönözzön, hiszen Csehszlovákia adóssága kicsiny, az ország konzervatív gazdaságpolitikát folytat, és mindig erős ipari potenciálja volt" — magyarázza Dr. Ottokar Finsterwalde, a bécsi Creditanstalt nemzetközi részlegének munkatársa." (Le Monde 1979. júl. 24.)

[12] Az NDK-val kapcsolatban el kell mondani, hogy — hasonlóan a külkereskedelemhez — a nemzetközi hitelezésben is speciális viszonyt alakított ki az NSZK-val. Az NSZK államilag garantált kölcsönei 1983-ban és 1984-ben jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy az 1981—1983-as hitelválságot követően a magánbankok bizalma visszatérjen az NDK iránt.

unió is nagyobbrészt magánbankok felé adósodott el, míg Lengyelország és Románia mintegy felerészben szállítói hiteleket vett igénybe. Kormányhitelt a hetvenes években a Szovjetunió, Bulgária és Lengyelország vett igénybe.

— Az eladósodás banktechnikai oldalról történő menedzselésében a szaksajtó szerint a Magyar Nemzeti Bank mutatta a legtöbb rugalmasságot. Romániával kapcsolatban ellenkezőleg azt említik, hogy viszonylag alacsony adósságállományát nem eléggé óvatosan kezelte, meglehetősen alacsony nemzetközi tartalékállománnyal rendelkezett.

E különbségeket a maguk sajátos módján a kamatfelárakon keresztül a hitelpiacok is érzékelték illetve kifejezésre juttatták. Az Euromoney nevű tekintélyes pénzügyi szaklap 1980 februári rangsorában — amely a publikus hitelfelvételek mennyiségére és kamatfelárára épül — a szocialista országok helyét a 2. táblázat tartalmazza.

A számok azt mutatják, hogy a bankok az eladósodottság szintje mellett nagy jelentőséget tulajdonítanak az ország fizetési moráljának is (Magyarország és Románia mint két szélsőség). Jól látható a Szovjetunió kiemelkedően kedvező pozíciója; hogy Lengyelország helyzete nagyon rossz, s hogy Csehszlovákia, Magyarország, az NDK és Bulgária közel vannak egymáshoz a rangsorban. A magunk részéről a Euromoney rangsoránál meggyőzőbbnek tartjuk az *Institutional Investor* amerikai szaklap rangsorát, amelyet úgy készítenek el, hogy a világ 75—100 legnagyobb transznacionális bankját kérik fel értékelésre (a maximális pontszám 100), majd ezeket az értékeket az illető bank külföldi kintlevőségei illetve országkockázat-értékelő szisztémájának kifinomultsága szerint súlyozzák. Ebben a rangsorban 1980 márciusában illetve 1980 szeptemberében az európai szocialista országok az alábbiak szerint helyezkedtek el (3. táblázat).

3. táblázat

Rangsorban elfoglalt hely 1980 szept.	1980 márc.	Ország	Hitelosztály-zat	A pontérték változása 1980. márc. -szept. között	1979 szept. 1980 szept.
27	26	Szovjetunió	69,7	−1,8	−9,1
32	34	NDK	60,3	−1,1	—
35	36	Csehszlovákia	59,7	−1,0	−2,9
41	38	Magyarország	58,3	−1,1	−4,4
54	53	Románia	51,9	−0,7	−3,0
57	—	Bulgária	47,7	—	—
71	67	Lengyelország	37,1	−4,6	−12,4

Forrás: Institutional Investor, 1980. szeptember.

1979 szeptembere és 1980 márciusa között tehát az egész országcsoport helyzete rosszabbodott. A lap 1980 szeptemberi kommentárjában a Szovjetunió megítélésének jelentős romlását emeli ki. (Egy év alatt 9,1 pontot vesztett, és a 17. helyről a 27.-re csúszott.) s úgy ítéli meg, hogy ebben döntő szerepe van Afganisztánnak (ti. a szovjet csapatoknak Afganisztánba való bevonulásával kapcsolatban kialakult feszült helyzetnek — V. E.), ami a lap szerint Lengyelország és Magyarország helyzetére is kihatott. Tény, hogy 1979-től az amerikai bankok tartózkodtak a Szovjetuniónak és az európai szocialista országoknak történő hitelnyújtástól.

4. táblázat

Rangsorban elfoglalt hely 1981. szept.	1981. márc.	Ország	Hitelszabályzat	A pontérték változása 1981. márc.-1981. szept.	1980. szept. 1981. szept.
27	27	Szovjetunió	68,0	−1,6	−1,7
44	36	NDK	55,4	−3,0	−5,0
45	38	Csehszlovákia	55,1	−2,4	−4,6
47	39	Magyarország	54,7	−2,8	−3,6
58	56	Bulgária	45,5	−1,9	−2,2
60	51	Románia	45,1	−6,2	−6,8
84	74	Lengyelország	19,5	−13,4	−17,6

Forrás: Institutional Investor, 1981. szeptember.

1980 szeptembere és 1981 márciusa között az országcsoport helyzete tovább romlott. Az ekkor bejelentett lengyel fizetésképtelenség aztán valóban drámai módon lerontotta a kis szocialista országok pozícióit. Az Institutional Investor listáján ez így tükröződik. (4. táblázat.)

Látható, hogy a Szovjetunió pozíciója gyakorlatilag nem változott. Ebben az is közrejátszhatott, hogy nyilvánvalóan megdőlt az „esernyő-elmélet"; a Szovjetunió nem garantálta felül Lengyelország adósságait.[13]

A többi szocialista ország rangsorban elfoglalt helye — Bulgária kivételével — 7—10 pozícióval romlott. Magyarország pontszáma nem csökkent lényegesen, helyezése mégis 39.-ről 47.-re rosszabbodott. Novemberben bejelentettük csatlakozási szándékunkat a Nemzetközi Valuta Alaphoz és a Világbankhoz. Lengyelország helyzete ekkor kilátástalan.

Lengyelország a hetvenes évtizedben hatalmas adósságállományt halmozott fel, amelyet egyre nehezebb volt menedzselni. Mivel az ország konvertibilis exportja nem nőtt megfelelő mértékben, ez a menedzselés először — egyre romló feltételek melletti — újabb hitelek felvételét, majd gazdaságkiigazító program készítését — elfogadtatásának megkísérlését jelentette. Az egyébként is kritikus pénzügyi helyzet gyors ütemű romlásához járult hozzá a lengyel politikai válság kirobbanása; Lengyelország 1981. március végén fizetésképtelenséget jelentett.

Ki kell emelni, hogy a válság a nyugati tömegkommunikációban összekapcsolódott a Varsói Szerződés esetleges katonai szerepvállalásával, a válságnak kezdettől fogva volt egy kelet-nyugati dimenziója, amely nagyon szorosan összefonódott elsősorban a Lengyelországnak nyújtott hitelek kérdésével, de kiterjedt az egész keleteurópai térségre.[14]

A másik nagy vesztes Románia volt. Mint említettük, Románia viszonylag alacsony adósság-állományát óvatlanul kezelte, s jelentős fizetési hátralékot halmozott fel. A lengyel fizetésképtelenség tovább rontotta a helyzetét. 1981 decemberében főleg szállítói felé hátralékai elérték az 1,1 milliárd dollárt. 1982 márciusában a román

[13] Botos Katalin: Kölcsöntőke-áramlás a világban. A szocialista országok tőkepiaci fellépése az elmúlt negyedszázadban. Kézirat. A PM Pénzügyikutatási Intézete, 1984.

[14] Jellemző erre az összekapcsolásra Franz Jozef Strauss (akkor ellenzéki) politikus 1980. augusztus 19-i felvetése, miszerint a nyugatnémet kormánynak a lengyel sztrájkolók követelései teljesítésétől kell függővé tennie egy már letárgyalt 1,2 milliárd márkás hitel nyújtását, továbbá az a megjegyzése, hogy „vajon Bonn dolga-e EK és NATO kötelezettségei mellett a kommunista rendszerek stabilitásának finanszírozása." (Financial Times, 1980. aug. 20.)

hatóságok a nyugati bankoktól átütemezést kértek, egyidejűleg tárgyalásokat kezdtek a Nemzetközi Valuta Alappal. A lengyel, majd a román fizetésképtelenség kihatott a többi kis szocialista országra is, ún. regionalizálási hatás érvényesült.

3. *Az 1981—83-as válság és az ún. regionalizálási hatás*

A válság mindenekelőtt abban nyilvánult meg, hogy ezek az országok, tekintet nélkül arra, hogy hitelképesnek minősültek vagy sem egyébként, nemcsak hogy rosszabb feltételekkel, de egyáltalán alig kaptak hitelt a nemzetközi hitelpiacon.[15] Az 5. táblázat adatai szerint 1982-ben Bulgária, Cehszlovákia, Lengyelország és Románia nem kapott publikus középlejáratú hitelt, illetve nem volt képes kötvényt elhelyezni. Az NDK mindössze 69 millió dollárral szerepel, s csak Magyarország tudott ilyen hitelhez jutni. Az év második negyedéve és 1983 harmadik negyedéve között mintegy húsz százalékkal csökkent a kelet-európai országoknak nyújtott hitelek mennyisége.

A regionalizálódás több vonatkozásban váratlan, illetve megalapozatlan volt. Csehszlovákia, Bulgária és Magyarország 1979—80-ban úgy ítélték meg, hogy további eladósodásukat meg kell állítani, illetve csökkenteni kell az adósságállományt. A megfelelő egyensúlyteremtő lépéseket meg is tették.

Milyen okai voltak a kis európai szocialista országok differenciálatlan megítélésének?

Megítélésünk szerint ennek elsődleges oka az volt, hogy a bankok számára a térség országai bizonyos értelemben mindig egy tömböt alkottak. A különbség-tétel inkább csak a tömbön belülre vonatkozott.[16]

A lengyel és román átütemezési kérelmek tehát automatikusan a térség egésze problémájaként tűntek fel. Ezt a megközelítést csak felerősítette, hogy a térség politikai együvé tartozásából adódóan a lengyelországi események (illetve még előbb az afganisztáni akció), különösen az 1981 decemberében kihirdetett szükségállapot a politikai feszültséget is generalizálta.[17]

Néhány további összefüggés is magyarázhatja a bankok e pánikszerű magatartását. 1979-et követően — amely a második olajárrobbanás és az antiinflációs amerikai monetáris politika kezdetének éve is volt — 1980 és 1982 között világméretű gazdasági visszaesés zajlott le, amely az olajimportőr fejlődő országok cserearányait és exportlehetőségeit egyaránt rontotta, továbbá az emelkedő kamatok miatt az adósságszolgálatokat elviselhetetlenül magas szintre emelte. 1982 augusztusától, amikor Mexikó fizetésképtelenséget jelentett be, megkezdődtek a nagyarányú átüte-

[15] A regionalizálási hatás kiterjedt az IMF-tag Jugoszláviára is, amely nem tagja a KGST-nek. Hasonló hatás érvényesült Dél-Amerikában is, ahol például a hitelképes Kolumbia szomszédai fizetési nehézségei miatt nagyon kedvezőtlen feltételekkel volt képes hitelhez jutni. A téma irodalmából lásd: Williams, Richard C.—Keller, Peter M.: Eastern Europe and the international banks. Finance and Development, 1982. december. Horváth Éva: A kelet-európai szocialista országok külföldi hitelfelvételi politikája a 80-as évek elején bekövetkezett nemzetközi változások tükrében. Bankszemle, 1984. 1. sz.

[16] Ennek egyik — nem egészen formai — megnyilvánulása, hogy a bankok statisztikáiban ezek az országok „központi tervezésű gazdaságok" néven együtt szerepelnek.

[17] Nem értünk tehát egészen egyet Lőrince Péterrel, aki szerint (a szocialista országok exportkínálatának alakulása miatt) „A fejlett tőkés országok részéről a hitelezési hajlandóságnak az 1980-as évek elején mindenképpen mérséklődnie kellett volna. Ezt az alapvetően gazdasági okot erősítette fel a politikai elem, különösen az 1981 decemberi lengyel eseményeket követően." (Lőrince Péter: A kelet-nyugati kereskedelem kilátásai. Gazdaság, 1985. 2. sz.)

Az európai KGST-országok közép- és hosszúlejáratú hitelfelvételei és kötvénykibocsátásai az europiacokon 1974—1984 között (millió dollár)

5. táblázat

Ország	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984 (E)
Bulgária	160	125	240	245	239	182	—	—	—	—	—
Csehszlovákia	—	60	200	150	230	450	475	30	—	50	—
Lengyelország	509	475	546	100	435	932	736	—	—	—	260
Magyarország	190	351	175	525	515	950	600	591	483	567	1146
NDK	12	280	260	692	782	656	397	516	69	386[1]	903[2]
Románia	—	106	—	125	725	420	458	337	—	—	—
A Hatok összesen	871	1379	1421	1834	2926	3590	2666	1474	552	983	2309
Szovjetunió	—	750	282	—	400	320	50	50	153	68	867
A KGST-bankok[3]	100	480	600	1100	500	1025	—	100	—	—	140
Összesen	971	2627	2303	2937	3826	4935	2716	1624	705	1071	3316
A felvett szindikált hitelek kamatfelára és lejárata (átlag)											
Kamatfelár (%)	0,74	1,34	1,28	1,11	0,83	0,70	0,88	0,62	1,03	1,12	0,88
Lejárati idő (év/hónap	—	5/9	5/7	6/4	6/5	8/3	6/7	5/7	4/9	4/9	5/11

E: előzetes adat
1: Az NSSK garanciájával.
2: 320 millió dollár az NSZK garanciájával.
3: A Nemzetközi Beruházási Bank és a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési bank.
Forrás: OECD, Financial Market Trends, 1985. március.

mezési tárgyalások, világméretű adósságválság bontakozott ki. Hozzá kell mindjárt tenni, hogy az adósságválság közvetlen oka az ún. szuverén hitelfelvevők fizetésképtelensége miatt robbant ki. A lengyel és a román átütemezések egyrészt maguk is hozzájárultak az állami hitelezők iránti bizalom megrendüléséhez, másrészt viszont az általános bankpániknak — a többi kis európai szocialista országgal együtt — ezek az országok áldozataivá is váltak.

4. *Magyarország az 1981—83-as hitelválságban*

Mint ismeretes Magyarországon már 1977-ben látta a gazdaságpolitika, hogy a gazdaság adott szerkezete mellett a gyors növekedés az adósságállomány növekedéséhez vezet. A nagyon rossz 1978-as év végén a párt Központi Bizottsága állást foglalt a gazdaság külső és belső egyensúlyának helyreállítása mellett. Az import korlátozásával, az export ösztönzésével, a belső felhasználás visszafogásával mint legfontosabb módszerekkel sikerült is eredményeket elérnünk. A fentebb említett okok miatt azonban a bankok bizalma Magyarországban mégis megingott. 1981 közepétől 1982 közepéig nem jutottunk közép- és hosszúlejáratú hitelhez. Hogy Magyarország helyzete kritikussá vált, úgy tetszik közvetlenül nem ennek tulajdonítható. Sokkal inkább annak, amit Bácskai Tamás — ekkor a Magyar Nemzeti Bank ügyvezető igazgatója — így fogalmaz: „Közvetetten is érvényesült a hitelszűke hatása, ugyanis több ország, amely rövid lejáratú betéteket tartott a Magyar Nemzeti Bankban, azokat saját fizetési kötelezettségeinek teljesítése céljából kénytelen volt felhasználni, s ezzel tartalékaink csökkentek."[18]

Ezek szerint — ha az „ország" szót államnak értelmezzük — likviditási helyzetünk megingása nagyobbrészt annak tudható be, hogy a bank más államok tartalékait továbbhitelezte külföldön. Ez a minden bizonnyal hasznot hajtó tevékenység — amelyet a bankok általában folytatnak, s amelynek mértéke az olajdollárok reciklálása során igen kiterjedt volt — akkor válik veszélyessé, ha ezekre a pénzekre mi is mint teljes értékű tartalékokra tekintünk.

Magyarország 1982-es súlyos likviditási nehézségein mindenekelőtt a Nemzetközi Fizetések Bankja, a központi bankok bázeli székhelyű bankja segítségével lett úrrá. Az MNB-t mint kereskedelmi bankot az MNB mint központi bank juttatta lélegzethez. „A BIS 300 millió dollár hitelt nyújtott közvetlenül, majd 13 központi bank nyújtott a BIS-en keresztül egy 100 és egy 110 millió dolláros hitelt hat hónapra.

A BIS ezen hitelek megszervezésével demonstrálta, hogy a központi bankok bíznak a magyar gazdasági vezetésben, s így a kereskedelmi bankok új ernyők védelmében vállalkozhatnak hitelakciókra.

Az ország helyzetét döntően javította, hogy 1982 májusában egyhangú döntéssel felvették az IMF tagjai sorába.

A kereskedelmi bankok bizalma megnyilvánulásaként, 1982. augusztus 9-én az MNB aláírt egy 260 millió dolláros konzorciális hitelmegállapodást három évre 1 1/4%-os kamatfelárral a LIBOR felett. (A futamidő tehát fele, a kamatfelár kétszerese az egy évvel korábbi 400 millió dolláros eurohitelnek.) 11 bank nyújtott egyenként 20 millió dollárt, köztük USA, NSZK, francia, osztrák, japán bankok,

[18] Bácskai Tamás: Nemzetközi pénzügyi kapcsolataink. in.: A világgazdaság általános kérdései MSZMP Politikai Főiskola. Budapest, 1984.
Fekete János azt írja, hogy 1982 első negyedévében 1,5 milliárd dollárral csökkentek devizatartalékaink, és kritikussá vált likviditási helyzetünk. Fekete János: A menzetközi gazdasági-pénzügyi környezet és gazdaságpolitikánk. Társadalmi Szemle, 1985. 2. sz.

majd a négy angol kliring bank egyenként 10 millió dollárral csatlakozott az ügylethez."[19]

Az IMF-tagságnak Magyarország nemzetközi helyzete szempontjából több, egymással összefüggő konzekvenciája van:

— Mindenekelőtt azt említjük, hogy az ország ezzel a lépéssel a nemzetközi pénzügyi rendszer meghatározó jelentőségű, átfogó jellegű intézményébe került be. Megerősítette azt a róla kialakult képet, miszerint a tőkés világgazdasági rendszerrel sokrétű, intenzív együttműködésre törekszik. Köztudott, hogy a tagság egyrészt információszerzési és kapcsolatteremtési lehetőséget nyújt, másrészt viszont információ-szolgáltatási kötelezettséggel is jár. Megfelelő gazdasági helyzet, illetve megfelelő gazdaságpolitika mellett ez — mint fentebb láttuk — önmagában javítja a hitelpiaci megítélést.

— A következő jelentős tény, hogy az IMF pótlólagos hitellehetőséget is nyújt. Magyarország egyensúlyt javító gazdasági programját az IMF 1983-ban 520 millió dollár 13 hónapos ún. készenléti hitellel és 80 millió dollár kompenzációs kölcsönnel, 1984-ben pedig 450 millió dollár egyéves készenléti hitellel támogatta. A készenléti hitel visszafizetésének lejárata mindkét esetben 7 év.[20]

Magyarország nemzetközi hitelpolitikája változásaként is értékelhetjük a Világbankkal megvalósuló együttműködést. Ennek keretében Magyarország hét program megvalósításához vett fel költcsönt 1982. július 7-i csatlakozása óta összesen 667,4 millió dollár összegben. (Lásd a 6. táblázatot.) Emellett Magyarország úttörő szerepre vállalkozott a Világbank újszerű társfinanszírozási akcióiba való bekapcsolódásával. Ennek keretében a Világbank által finanszírozott programokhoz kapcsolódóan, a Világbank támogatásával és részvételével kereskedelmi bankok nyújtanak hitelt. Az összesen csaknem 1,2 milliárd dollár társfinanszírozásban felvett hitelből a Világbank részesedése 137,1 millió dollár volt. A Világbank részvétele nemcsak azért kedvező a magánbankok számára, mert bizonyos garanciákat vállal, hanem azért is, mert a hitelek felhasználását is ellenőrzi, csökkentve ezzel a hitelnyújtás gazdasági kockázatát.

6. táblázat

Magyarország világbanki hitelfelvételei 1983—1985 között

A program megnevezése	Az aláírás időpontja	A világbanki kölcsön összege (millió dollár)
1. Gabonatermesztés és gabonatárolás fejlesztését szolgáló program	1983. július 6.	130,4
2. Energiaracionalizálási program	1983. július 6.	109,0
3. Exportfejlesztési és ipari szerkezetátalakítási program	1984. április 4.	110,0
4. Szénhidrogénprogram	1984. április 4.	90,0
5. Finomvegyipari program	1985. április 26.	73,0
6. Integrált állattenyésztési és feldolgozási program	1985. április 29.	80,0
7. Közlekedésfejlesztési program	1985. június 4.	75,0

Forrás: Világgazdaság, 1986. április 16.

[19] Botos Katalin idézett művének 50—51. old.

[20] Horváth Éva: Az európai KGST-országok nemzetközi pénzügyi helyzete az 1980-as évek közepén. Bankszemle, 1985. 6. sz.

5. *A szocialista országok megítélése ismét a régi?*

A hitelpiacok tartózkodása 1983 harmadik negyedévéig tartott. 1983-ban az európai KGST-országok új nemzetközi piaci hitelfelvételei az OECD adatai szerint az 1982. évi 0,7 milliárd dollárról 1983-ban 1,1 milliárd dollárra, 1984-ben pedig 3,3 milliárd dollárra emelkedtek. (A legtöbb új hitelt Magyarország vette fel. 1982-ben 482,5, 1983-ban 567,3, 1984-ben 1145,9 millió dollárt.)

A szaksajtó kiemeli, hogy az „olvadás" élenjárói ezen országok hagyományos partnerei (Deutsche Bank, Dresdner Bank, Crédit lyonnais Creditanstalt Bankverein, National Westminster) mellett a japán és az arab bankok (így például a Bank of Tokyo, az Industrial Bank of Japan és a Dai-Ichi Kangyo Bank a japán bankok közül, az Arab Banking Corporation az arab transznacionális bankok közül). Legtovább az amerikai bankok tartózkodása tartott, amelyek 1979 és 1985 novembere között nem bonyolítottak jelentős üzletet a szocialista országokkal.[21]

A hitelpozíciók javulásával kapcsolatban a következőkre szeretnénk felhívni a figyelmet:

— Az 1981—83-as válságot megelőző időszak igen kedvező helyzetébe még nem sikerült visszajutni. Ezt mutatják az Institutional Investor rangsorában elfoglalt helyek (7. táblázat) és az átlagos kamatfelárak is. (Lásd ismét az ábrát.)

— A helyzet javulásának okai között ezen országoknak adósságállományuk csökkentésére tett eredményes erőfeszítései mellett ott találjuk azt is, hogy a világ más nem fejlett tőkés régiójában még kedvezőtlenebb hitelképességű országok vannak, nem könnyű tehát megfelelő adósokat találni. A bankok közötti kihelyezési verseny bizonyos mértékig újraéledt, s ez a hitelfelvevők helyzetének a javulásával járt.[22]

— Él ugyanakkor a bankok körében a kis szocialista országok hitelképessége tekintetében bizonyos szkepszis. Ennek alapja az, hogy láthatóan nem sikerült fokozni konvertibilis exportképességüket.

7. táblázat

Rangsorban elfoglalt hely 1985. szept.	1985. márc.	Ország	Hitelosztályzat	A pontérték változása 1985. márc.-1985. szept.	1984. szept.-1985. szept.
22	25	Szovjetunió	67,4	2,8	3,4
35	41	NDK	52,8	5,2	8,1
39	42	Magyarország	50,6	3,3	5,0
40	43	Csehszlovákia	50,4	3,6	5,8
43	45	Bulgária	49,5	3,3	5,3
63	71	Románia	28,4	3,5	7,4
88	88	Lengyelország	13,9	−0,3	2,0

Forrás: Institutional Investor, 1985. szeptember.

[21] Financial Times 1985. február 11.: US banks revise attitude to East European credits., Institutional Investor 1985 október: Eastern Europe: Back from the brink.

[22] A helyzet ilyen alakulása némileg ellentmond Csaba László előrejelzésének, amely szerint: „(a nyolcvanas évek során) a feltételes jelleg fokozódásával és a projektumfinanszírozás túlsúlyra jutásával kell számolni a 70-es évek kötetlen finánchiteleivel szemben. Mivel a megelőző évtizedtől eltérően nincs fölös nemzetközi likviditás és a recesszió elmúltával nő az ipari országokon belüli befektetések lehetősége, a hitelezők versengését a hitelfelvevőké váltja fel, mégpedig tartós jelleggel."
Csaba László: Kelet-Európa a világgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1984. 234. o.

7. táblázat

Rangsorban elfoglalt hely 1985. szept.	1985.márc.	Ország	Hitelosztályzat	A pontérték változása 1985. márc.-1985. szept.	1984. szept.-1985. szept.
22.	25.	Szovjetunió	67,4	2,8	3,4
35.	41.	NDK	52,8	5,2	8,1
39.	42.	Magyarország	50,6	3,3	5,0
40.	43.	Csehszlovákia	50,4	3,6	5,8
4 .	45.	Bulgária	48,5	3,3	5,3
63.	71.	Románia	28,4	3,5	7,4
88.	88.	Lengyelország	13,9	−0,3	2,0

Forrás: Institutional Investor, 1985. szeptember.

Az OECD-nek az európai szocialista országok nemzetközi pénzügyi helyzetét értékelő egyik tanulmánya ezt így fogalmazza: „Miközben a legtöbb kelet-európai ország eredményesen szállt szembe az 1981—83-as válsággal, nem világos, vajon képes-e a régió hatékony mechanizmust kialakítani a piacgazdaságokkal szemben fennálló, szélesedő technológiai réssel összefüggő hosszabb távú problémák kezelésére, amelyek világkereskedelmi problémáinak okozói. A beruházások visszafogása ezeket a problémákat (csak) súlyosbíthatta."[23]

— Az Institutional Investor rangsorából, de a bankok és a szaksajtó megnyilatkozásaiból is az derül ki, hogy bár konstatálták az eltérő elbánás bizonyos szükségességét, az országcsoport megítélésében továbbra is az egység dominál.

6. *Összegezés, következtetés*

Magyarország és a szocialista országok hitelpiaci megítélésének fő jellemzői a hetvenes években és a nyolcvanas évek első felében a következők voltak:

— Az országcsoportot mindenekelőtt egységként kezelik.

— A gazdasági (külgazdasági) teljesítmények mellett igen jelentős súlya van a politikai tényezőknek, ami súly válsághelyzetben abnormálisan megnőhet.

— Az eladósodás banküzleti kezelésének minősége pozitív és negatív irányban egyaránt jelentősen befolyásolhatja a hitelnyújtási készséget és a hitelfeltételeket.

— A megítélés nem független a többi országcsoport — különösen a fejlődő országok hitelképességének alakulásától.

— Az egységes megítélésen belül elkülöníthető a Szovjetunió, amelynek hitelképessége jobb és stabilabb mint a többi országé. Lengyelország és Románia, amelyek hitelképessége rendkívül kedvezőtlen; Csehszlovákia, Magyarország, az NDK, és 1983 óta Bulgária, amelyek megítélése nagyon közel áll egymáshoz, együtt mozog.

Tekintettel az egyes országok megítélésének bizonytalanságaira, (az országkockázat értékelésének az egyes országok szemszögéből vett irracionális elemeire) továbbá belső tőkeértékesítő rendszereik gyengeségeire, érdekük a külső eszközbevonásban a hitelnyújtó és felhasználó számára mikroökonómiailag is megragadható formákat előtérbe helyezni, keresni azokat a módszereket, amellyel a vállalatok és a hitel (tőke)-piacok közötti kapcsolatok megteremthetők.

[23] OECD Financial Market Trends: Recent Trends in the Financial Situation of Eastern Europe 1985. március. 16. old.

Эрне Варнаи

ОБ ОЦЕНКЕ ВЕНГРИИ И ЕВРОПЕЙСКИХ СТРАН-ЧЛЕНОВ СЭВ КРЕДИТОВ МЕЖДУНАРОДНОГО РЫНКА С 1974 Г. ДО НАШИХ ДНЕЙ

Главными характерными чертами оценки Венгрии и социалистических стран относительно кредитного рынка в 70-х годах и в первой половине 80-х годов были следующие:

— Международный рынок кредита прежде всего относится к группе стран как к единому целому.

— Кроме экономических (внешней торговли) достижений важное место занимают политические факторы, роль которых может возрастать абнормально в кризисной ситуации.

— Качество оценки банков с точки зрения задолженности может значительно влиять положительно и отрицательно на готовность кредитования и его условия.

— Оценка зависит от кредитоспособности других стран — особенно развивающихся стран.

— Внутри единой оценки СССР занимает особое место, кредитоспособность которого лучше и более стабильна, чем у других стран. Кредитоспособность Польши и Румынии неблагоприятна; Чехословация, Венгрия, ГДР и с 1983 г. Болгария находятся в одинаковом положении.

Erhő Várnay

ON THE JUDGEMCT OF THE INTERNATIONAL CREDITWORTHNESS OF HUNGARY AND THE EUROPEAN CMEA COUNTRIES FROM 1974 UPXTÓ present

The mai features of the judgement of the creditworthness of Hungary and socialist countries in the 1970-s and 1980-s were as follow:

— These group of countries were treated as a unit.

— Alongside with the economic (external economio) performance the political faktors have very significant role, which could increase abnormally in a crisis situation.

The quality of bank treatment of the indebtedness can infludence in both vavourable and unfavourable direction both wilingness and terms of lending.

This judgement is not unrelated to the development of credit-wortness of the rest at the group of countries, specially of the developing countries.

Within this unified judgement — Sovietunion can be separated the credit-wortness of wh]chis better and more stable than other socialist countries. The credit-worthness of Poland and Romania is very unfavourable. The credit-worthness rating of Chechslovákia, Hungary, German Demokrati Republic and Bulgaria since 1983 — are very close to each other, and more together.

DR. DRAGOJE ŽARKOVIĆ

SZOCIALIZMUS ÉS A PIAC

A marxista irodalomban sokáig jelen volt az a felfogás, hogy a kapitalizmust megdöntő szocialista társadalmak az áru és pénzviszonyokat is meg fogják szüntetni. Feltételezték, hogy a kapitalizmussal együtt megsemmisül a piac is, ennélfogva a szocialista gazdaságot úgy képzelték el, hogy az nem piaci, hanem naturális tervgazdaság.

Marx és Engels nyomatékosan hangsúlyozták ezt az álláspontjukat. A gothai program kritikájában Marx a következőket írja: „A termelési eszközök köztulajdonán alapuló, kollektív társadalomban a termelők nem cserélik ki termékeiket; éppígy a termékekre fordított munka itt nem e termékek értékeként, egyik dologi tulajdonságaként jelenik meg, mivel akkor, a tőkés társadalommal ellentétben, az egyéni munkák már nem kerülőúton, hanem közvetlenül az összmunka alkotórészeiként léteznek."[1]

1 *Klasszikusok a piacról*

Hasonló nézeteket képviselt Lenin is 1921. tavaszáig. Egyértelműen kimondta, hogy a szocializmust az árutermelés megsemmisítése jellemzi és, hogy mindaddig míg létezik árucsere, addig nem beszélhetünk szocializmusról.

Az Októberi Forradalom győzelme után hozzáfogtak a piaci és áruviszonyok megszüntetéséhez, ami 1920. végéig teljes egészében be is következett. Mindez súlyos következményekkel járt, gazdasági összeomlást eredményezett. Lenin 1921 tavaszán nyilvánosan elismerte a hibákat és indítványozta az „új gazdaságpolitikát" (NEP), amely a piac, áru és pénzviszonyok felújítását jelentette. Sajnos Lenin nemsokára meghalt, Sztálin pedig feladta az új gazdaságpolitikát, (bár nem teljes egészében) ami rendkívül rossz hatással volt a gazdaság további fejlődésére.

A többi szocialista országban is visszaszorították a piacot és széles teret adtak az adminisztratív tervezésnek és a javak elosztásának. Ebben az irányban talán legmesszebbre Kínában mentek az ún. kulturális forradalom idején és Kambodzsában Pol Pot időszakában. Az ilyen irányú elhajlásnak, mint ismeretes katasztrofális következményei voltak.

Közismert, hogy Marx, mint tudós (Engelsszel együtt) nem kívánt írni a jövő társadalmáról, nem tartott igényt arra, hogy a jövő konyhájának recepteket írjon. Abból indultak ki, hogy az elmélet tulajdonképpen a gondolatilag elemzett és feldolgozott gyakorlat, s így értelmetlen volna azt a társadalmat elemezni amely a gyakorlatban még nem létezik. Ennek ellenére, egyrészt a kapitalizmus fejlődés tendenciáira és a Párizsi Kommün tapasztalataira támaszkodva, valamint bírálva egyes

[1] Marx—Engels Válogatott művek II, Kossuth, Bp. 1963., 13 1.

gondolkodók elképzeléseit, kifejtettek néhány gondolatot a jövő társadalmáról. Amit ennek kapcsán Marx papírra vetett az a kommunizmusra (mint még ma is) a távoli jövőre vonatkozott, nem pedig a szocializmusra, amely tulajdonképpen létrejött. Ilyen értelmezés alapján nyilvánvalóan súlyos hiba lenne Marx jövőbeli álláspontját a szocializmusra vonatkoztatni. A gyakorlatban mégis legtöbb helyen így történt, ami rossz szolgálat volt mind Marxnak mind a szocializmusnak; emiatt a szocializmus súlyos válságokon ment keresztül.

Az eddigi tapasztalat azt mutatja, hogy a szocializmus mint lehetőség csak a többség érdekeivel összhangban végrehajtott intervenció a polgári társadalomban; minden olyan törekvés ami arra irányult, hogy a szocializmust a polgári társadalom radikális túlhaladásaként kibontakoztassa sikertelen volt; az ideológia egyet állít a gyakorlatban más történik. Helyenként (mint pl. Albániában) egyértelmű visszafejlődésnek vagyunk tanúi.

Mint ahogyan számos szocialista ország gyakorlata bizonyítja, a politikai önkény eluralkodásának korszakában a társadalmi élet irányítása bármiféle tudományos elmélet nélkül történik és közönséges kalandorkodássá fajulhat, ami óriási károkkal jár.

Ott ahol a tőke politikai hatalmát megdöntötték nélkülözhetetlen a piac, az áru és pénzviszonyok; a gazdaság szükségszerűen piac és tervgazdaság. Enélkül nem valósítható meg a sikeres gazdasági fejlődés, sem a társadalmi viszonyok fokozottabb humanizálása.

A modern társadalmak gazdasági szerkezete rendkívül összetett. Benne nagyszámú egymásra utalt és egymás által fetételezett, társadalmi-gazdasági szubjektum tevékenykedik, melyek saját érdekeiket követik. A munkamegosztás és az együtt működés különböző formái mind bonyolultabbá teszik a gazdasági életet, jelen van a különböző érdekek ellentéte.

Ebben az összetett mozgásban felismerhetők különböző törvényszerűségek, amelyeket a gazdasági szükségletek mind racionálisabb, alacsonyabb költségekkel történő kielégítése irányába ható törekvések határoznak meg. E törekvések a konkurrencia, a rendelkezésre álló gazdasági forráok viszonylagos szűkössége és az idő, amely minden egyes ember véges életének döntő tényezője, eredőiként összegeződnek.

A szabadság birodalma, mint ismeretes, ma még a munkaidőn kívül van, melynek bővítése a szükségszerűség birodalmának szűkítésével, azaz a munkaidő csökkentésével valósítható meg. Az élet és a társadalmi fejlődés alapját az emberi munka, mint a gazdasági javak termelője képezi. A szabadság birodalma, melyben az emberi élet örömei jutnak kifejezésre csak úgy bővíthető ha a munka racioanlitását, a munkaidő jobb kihasználását fokozzuk. Ebből a logikából, amelyet a társadalmi munka gazdaságosságának törvényeként értelmezünk, különböző gazdasági magatartásformák, szabályszerűségek alakulnak ki, melyeket gazdasági törvényeknek nevezünk és amelyek a gazdasági jelenségek, folyamatok közötti ok-okozati kapcsolatokat fejezik ki.

A gazdasági törvények összefonódása, ellentétes hatása azoknak tendenciális jelleget ad, eltérések és ingadozások átlagaként valósulnak meg. E törvények hatásának természetes közege a piac. Tehát a gazdasági törvényszerűségek számos hatás eredőjeként nyilvánulnak meg, amelyek a piacon szembesülnek, és a gazdasági élet főbb fejlődéstendenciáit fejezik ki. A gazdasági szükségszerűségek megvalósulása tehát nem szigorúan egyértelmű, sokban függ a gazdasági élet objektív és szubjektív ényezőinrek közös hatásától.

Az árutermelés, amely a gazdasági élet spontán szerveződéseként jött létre, általában a legnagyobb mértékben biztosítja a társadalmi munka gazdaságosságát és a

termelés társadalmasításához vezet, amely által mindinkább kialakulnak a tervszerű gazdaságirányítás lehetőségei. Tehát a gazdasági törvényszerűségek tudatos felhasználásának lehetőségei lényegesen függnek a termelés társadalmasítottságának szintjétől és méreteitől, azaz a piaci mechanizmusok működésétől.

A gazdasági tervezés, tehát a felismert szükségszerűséggel egybehangolt tudatos tevékenység, és mint olyan a szükségszerűség birodalma mérséklése és a szabadság birodalma bővítésének eszközévé válik. Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy a tervszerű gazdálkodás lehetősége, amely nem az önkényességen nyugszik, lényegesen függ a nemzeti és nemzetközi méretekben megvalósított termelés társadalmasításának fokától, amelyre döntően kihat a termelők piaci versenye.

A piac és az áru-pénz viszonyok szükségességét végső soron az okozza, hogy ma még az emberi munka nem az ember belső szükséglete hanem a megélhetés eszköze. A munka eszközjellegét mindaddig meg fogja tartani, amíg az nem lesz társadalmasítva világméreteken is és míg nem válik tudományos tevékenységgé, azaz amíg a tudomány nem tölt be közvetlen termelőerői szerepet. Addig csak az árutermelés és az anyagi érdekekben és konkurrencián alapuló piaci mechanizmus tud biztosítani megfelelő érdekeltséget a sikeresebb munkához és a gazdasági hatékonyság fokozásához.

Azok a nézetek, amelyek szerint a tőke politikai hatalmának megdöntése után a gazdaság működését közvetlenül lehet irányítani, az áruviszonyokat ki lehet iktatni, a gyakorlatban rendkívül károsaknak bizonyultak. Ennek a főbb okai a következők: a termelés társadalmasítottságának alacsony szintje, a gazdasági élet objektív folyamatainak hiányos ismerete és a politikai önkény eluralkodása.

Minden gazdasági rendszer megszervezésének központi kérdése a termelési eszközök tulajdonformájához kapcsolódik. A történelmi tapasztalat azt bizonyítja, hogy a termelés társadalmasítása a piaci mechanizmus működésén keresztül tágította a tulajdon kereteit: az egyéni tulajdontól a csoporttulajdonig, a csoporttulajdontól a monopolista tulajdonig majd az állammonopolista és állami tulajdonig.

Azokban az országokban, ahol a tőke politikai hatalmát megdöntötték, a termelés társadalmasításának alacsony szintje legtöbbször megkövetelte az egyszemélyi és csoporttulajdon beiktatását, de ugyanakkor megkísérelték a társadalmi tulajdon bevezetését, amely a termelés társadalmasításának legmagasabb fokának felel meg, azaz a kibernetika térhódítása, a komputerek tömeges alkalmazása stb., szintjén, ami csak most van kialakulóban még a legfejlettebb államokban is, mint Japán, USA és Svédország stb., esetében. A termelőerők és a kívánt termelési viszonyok között fáziseltolódás jött létre, számos szocialista forradalom visszafejlődött, bürokratizálódott, ami társadalmi és gazdasági válságokhoz vezetett. A „létező szocializmus" országaiban a múltban, de ma is megtörténnek olyan esetek, hogy egyes politikai hatalmasságok egyéni vagy csoporttulajdonlást valósítanak meg, nem csak a termelési eszközök hanem az egész ország, az egész nép felett.

A szocializmus eddigi elméletéből és gyakorlatából le kell vonni a szükséges tapasztalatokat hogy kilábalhassunk a gazdasági válságból, több elméleti álláspontot felül kell vizsgálni, elsősorban a gazdaság terén (a terv és a piac viszonyát stb.) de különösen a politika és gazdaság egymás közötti viszonyát.

2. A piac szerepe Jugoszlávia gazdaságában

Mi Jugoszláviában, abban a törekvésünkben, hogy megvalósítsuk a lehető leghaladóbb termelési és társadalmi viszonyokat, megfeledkezve a termelés társadalmasítottságának valamint a termelőerők alacsony szintjéről, az utóbbi tíz évben megkísé-

reltük a piac és a tervmechanizmust általános és nagyszámú társadalmi megállapodással és önigazgatási megegyezéssel helyettesíteni (ezeknek száma eléri a 3 milliót).

A termelés alacsony szintű társadalmasítottsága mellett ennek a koncepciónak az alkalmazása a parciális és rövidtávú érdekek eluralkodásához, gazdasági dezintegrációhoz, a voluntarizmus és etatizmus (policentrikus etatizmus) térhódításához vezetett. Ezek a hiányosságok, amelyek nagymértékben hozzájárultak a gazdasági és társadalmi válság kialakulásához, rendkívül negatívan hatnak az önigazgatás további fejlődésére.

Mivel az ún. „kényszer nélküli" gazdaság (elsősorban piaci kényszer nélküli, amely az említett koncepció eredménye, mind tűrhetetlenebb gyöngeségeket eredményezett, a célból, hogy a negatív folyamatokat megfékezzék, fokozódott az állami beavatkozás, ami szükségszerűen gyöngítette az önigazgatást. Például, Jugoszláviában az utóbbi 3 évben 25 intervenciós jellegű törvényt hoztak (legtöbbjüket gyorsított eljárással) melyből 23 csökkentette a vállalatok (társult munka alapszervezetek) rendelkezési jogait saját jövedelmüket illetően. A jövedelem állami „megőrzése" azoktól akik a jövedelmet megvalósítják bizalmatlanságot fejez ki a társult munka alapszervezetei és azoknak az önigazgatásra, jövedelmükkel való gazdálkodás joga és rátermettsége iránt. Az állami előírások halmozódása csökkenti a dolgozók önigazgatói jogait. A meglevő problémák semmiképpen sem az önigazgatásból erednek, hanem a gazdasági élet megszervezésének hibás koncepciójából.

Tehát az utóbbi években Jugoszláviában a gazdasági életet mind kevésbé szabályozzák a piac és tervmechanizmusok, mindinkább elburjánzottak az ad hoc adminisztratív rendelkezések — nemcsak előírások útján (amelyeket gyakran ideiglenesnek neveznek noha a valóságban nem azok) hanem informális, személyes utasítások, rendelkezések alakjában, amelyeket különböző szinten politikai és állami szervek, vezetők adnak ki.

Ennek az állapotnak az alapvető oka az, hogy a társadalmi megállapodásokon, önigazgatói megegyezéseken alapuló gazdasági mechanizmus, a mai viszonyok között nem működhet eredményesen. Erre az elméleti alapra épült az összes gazdasági rendszerre vonatkozó törvény 1974. után.

Számos társadalmi megállapodás, önigazgatói megegyezés az érdekek ellentéte miatt nem, vagy csak óriási késéssel valósulhat meg. Az sem ritkaság hogy a már meghozott ilyen jellegű dokumentumokat nem tartják tiszteletben az aláírók. Közülük egyesek lényegében tartalmatlanok, nem oldanak meg semmit, formaságok és csak azért hozzák meg őket, hogy eleget tegyenek a törvényes előírásoknak. Ugyanúgy, egyes törvények is, mint például a bővített újratermelésről és a holtmunkáról szóló törvény, tulajdonképpen tartalmatlan formák, amelyek nem valósíthatók meg és nem is törődik senki tiszteletbentartásukkal.

Hazánkban a vállalatok, gazdasági ágak és különböző területek között rendkívül nagyok az eltérések az elért fejlettségi szintben, és ezek állandóan növekednek. Ez a helyzet az érdekek mind élesebb ellentétét szüli, amelyet csak fokoz az általános szervezeti felaprózottság minden téren. Ilyen körülmények között a társadalmi megállapodásokon és önigazgatói megegyezéseken alapuló mechanizmus nem lehetett működőképes. Az 1979-es évtől kezdve a gazdasági helyzet tovább romlott, a válság mindinkább mélyült, erősödött a policentrikus etatizmus és gyöngült az önigazgatás.

Már a kapitalizmus megjelenésével a piac és tervmechanizmusok együttesen funkcionálnak noha működési területük különböző. A munkamegosztáson, szakosításon és kooperáción kialakuló termelés társadalmasítása mind szélesebb lehetőséget kínál a gazdasági élet egész sor kérdésének tervszerű megoldására a felismert, objektív gazdasági törvények alapján. Tehát a terv az objektív gazdasági és más törvényszerű-

ségek anticipációja. Marx és Engels a tervezést tartották a jövő társadalma, egyik leglényegesebb jellemzőjének. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról sem, hogy feltételezéseik szerint a proletárforradalmak a magasan fejlett tőkés országokban fognak győzedelmeskedni, ahol az árugazdálkodás már magas szintre emelte a termelés társadalmasítását. A tervezésnek tulajdonított funkció lényegében a kommunizmusra vonatkozik, nem pedig a szocializmusra, amely a termelés alacsony szintű társadalmasítottságáról indul. A tervezéssel kapcsolatos túlkapások, ilyen körülmények között, annak lejáratásához vezettek, következménye a gazdaság alacsony hatékonysága illetve gazdasági válság. Ebből a helyzetből a kiút a piaci mechanizmus visszaállítása. Csakhogy ez szemben áll számos utópista elképzeléssel a szocializmusról és a bürokratizálódott, privilégizált társadalmi rétegek érdekeivel, mivel a piaci verseny módszereinek térhódításával csökkenne hatalmuk és befolyásuk. Ma is olyan a helyzet, hogy ebbe az irányban, Kínát és Magyarországot kivéve, nem történt érdemleges előrelépés.

De térjünk vissza Jugoszláviához. Az önkényesség amely a veszteségek és melléfogások „társadalmasításához" vezet, kikényszeríti a jövedelem mind nagyobbfokú nacionalizálását, a vállalatok elszegényedését, ami egyértelműen az ún. szegénység kommunizmusába vezet.

Ennek az elkerülése végett hazánkban jelentős fordulatra van szükség, szabad teret kell engedni a piaci és tervmechanizmus működésének, összhangban azokkal a feladatokkal amelyek a hosszútávú stabilizációs programban vannak leszögezve.

Nálunk a piaci mechanizmus működése nemcsak az Alkotmányban lefektetett egységes jugoszláv piac megvalósítását jelentené, hanem a különféle piacok aktivizálását is. Itt nem csak a valuta és a társadalmi tőke piacára gondolunk, hanem minden áru, tehát bizonyos értelemben a munkaerő piacára is, amely nélkül nem tudjuk felszámolni a magas munkanélküliséget, a vállalatokon belülit sem, a ténylegeset sem.

Az emberek mozgósítása a több és jobb munkára feltételezi az általános és különös érdekek elsőbbségét az egyedi érdekekkel szemben. Itt annak a szükségességére gondolunk, hogy hatékonyabban küzdjünk a munkakerülők ellen, akiknek száma sajnos nem alacsony, és akik a primitív kommunizmus-felfogások legkövetkezetesebb hordozói.

A tehetségesek és akik szeretnének dolgozni nem kapnak munkát azért mert munkahelyüket elfoglalták a tehetségtelenek és munkakerülők (munkaviszonyban levők) akiket még a törvény is maximálisan védelmez munkahelyük elvesztése veszélyétől. A munkaerőpiac működése és a káderpolitika demokratizálódása képezik azt a szükséges feltételt, hogy ezt az ellentmondást felszámolhassuk.

Hasonló a helyzet azzal a létszámtöbblettel a vállalatokon belül, amelyet a tudományos-technikai forradalom térhódítása hoz felszínre, amely az élőmunka viszonylagosan kissebb igénybevételével-, a szakmaváltozás szükségével és a munkaerő általános területi mozgásával jár.

Jelenlegi előírásaink szerint a technológiai munkaerőfelesleg továbbra is a vállalatoknál marad, terhelve annak jövedelmét. Az egyéni érdek szempontjából ez jó megoldás, de a társadalmi és vállalati érdek szempontjából nem. E probléma kapcsán is működésbe kellene hozni bizonyos piacmechanizmust.

A piaci viszonyok bővítése nálunk megköveteli a pirvát kisipar és a mezőgazdasági egyéni termelés gyorsabb fejlesztését. A mezőgazdaság egyéni szektorában nagy tartalékaink vannak kihasználatlanul. Mozgósításukkal nemcsak, a behozatalt számolhatnánk fel, hanem a mezőgazdasági termékekből kivitelre is jutna. Jelenleg mezőgazdaságunk csak 17 millió ember élelmezését tudja ellátni míg a többi szükséglet behozatalból fedezzük (5 millió lakos részére). A parasztgazdaságok fejlesztése

érdekében meg kell változtatni a földmaximumról szóló törvényt, (jelenleg háztartásként 10 hektár) továbbá az idegen munkaerő alkalmazásáról és a mezőgazdasági gépek használatáról szóló előírásokat. A mezőgazdaságpolitikában is sok mindent kellene változtatni.

A kisiparban is nagy munkalehetőségek vannak; a maitól különböző társadalmi-gazdasági viszonyokban a jelenlegi 300 ezer helyett 1,8 millió ember találhatna munkát. Ezen a téren nálunk legtovább jutottak a Szlovén Szocialista Köztársaságban. Ha már Japánt, amely a kisipar fejlettsége terén a világ élvonalában áll, nem követhetjük, legalább ültessük át a szlovéniai tapasztalatokat az egész ország területére.

A piac erősítése azt is jelenti, hogy minden gazdasági szubjektum viseli munkájának, gazdálkodásának következményeit. Akik nem tudnak jövedelmezően termelni, álljanak le az ilyen tevékenységgel! A veszteségek és téves döntések következményeinek társadalmasítása az ember ember általi kizsákmányolás új formájához vezet, amit mindenképpen meg kellene akadályozni.

Csak a verseny és a piaci mechanizmus tudják életrehívni a munka megfelelő értékelését, erkölcsét, amely sajnos az utóbbi években igencsak visszaesett. Ez a feltétele annak is hogy mindenki élvezze munkájának (vagy lustaságának) gyümölcsét.

Ma még az emberek nagy részének a munka teher, létfenntartási eszköz, nem pedig életszükséglet, mert még sok a rutin-munka, a munkanap viszonylag hosszú, a munkakörülmények gyakran rosszak stb. A több és jobb munkateljesítmény eléréséhez anyagi érdekeltségre van szükség, amelyet a piac tud legjobban kifejezésre juttatni. Mint ahogy Engels hangsúlyozta, az emberiségnek barbár módszerekre volt szüksége hogy kilábaljon a barbárságból. Társadalmunk szocialista építésében elképzelhetetlen az egyének és kollektívák anyagi ösztönzése a több és jobb munkára.

A piac fejlesztése nálunk az amortizáció reális elszámolását, reális kamatlábat, reális eszközlekötési járulékot, reális valutaárfolyamot, szabadabb árpolitikát, és az áru- és a pénzalapok közötti dinamikus egyensúlyt is jelenti. A piaci mechanizmus hatékony működésének feltétele a külföldi áru jelenléte a hazai piacon, melynek pozitív hatását, az alacsony behozatal miatt, alig érezzük. Például 1971—1983 között az amortizáció nem reális elszámolása mitt (az eszközök újraértékelése nem kísérte az inflációt) a nemtermő fogyasztásba átömlesztettünk kb. 15 milliárd dollár értékű alapeszközt.

Éveken keresztül a negatív kamatláb (mivel alacsonyabb volt az infláció rátájánál) miatt azok élveztek előnyöket, akik kölcsönöket vettek fel, kölcsönből éltek, a takarékoskodók pedig bűnhődtek. A dinár túlértékelt árfolyama a többi valutához viszonyítva a nyersanyagok és újratermelési anyagok behozatalának kedvezett, ami most súlyosan megbosszulja magát. Az eszközlekötési járulék megszüntetése (1971-ben) az eszközök tékozlásához vezetett. Az árakkal való adminisztratív manipulációk (árbefagyasztás-feloldás) több kárt okozott mint hasznot, ha egyáltalán lehet beszélni valamilyen haszonról.

Egyszóval az ésszerű gazdálkodás elemi logikájának a semmibevevése súlyos gazdasági válságot okozott, amelyből a piaci mércék affirmálása nélkül nem juthatunk ki. Ez fejlődésünk sine qua non-ja, ami a többi szocialista országra is vonatkozik.

A társadalmi tervezés életrekeltésének hozzá kell járulnia a nemzeti jövedelem optimális felosztásához, a felhalmozási ráta megfelelő szintjének eléréséhez, ahhoz, hogy a beruházások összetétele minél kedvezőbb legyen, hogy hazánk minél erő teljesebben bekapcsolódhasson a nemzetközi munkamegosztásba stb.

Драгое Жаркович

СОЦИАЛИЗМ И РЫНОК

Анализ взаимосвязи плана и рынка, являющийся важным теоретическим и практическим вопросом, имеет много неясностей. Выявление определенного порядка в нем затрудняется тем, что классики марксизма оставили только общие указания относительно строительства социализма. Предполагалось, что социализм располагает высокой степенью производительных сил и не имеет место товарное производство.

Директивная система управления народным хозяйством, отрицающая товаро-денежные отношения, в первый нериод строительства социализма имела много отрицательных черт.

Применяемая система управления народным хозяйством в Югославии, основой которой является так называемое «самоуправление предприятий», сама по себе не способна обеспечить способность функционирования социалистической экономики. Подчеркивается необходимость централизованного вмешательства, но нередко эти меры оставались большей частью бессильными, применялись слишком часто, и вместе с тем было ограничено действие круга товаро-денежных условий.

Решение этого вопроса станет возможным лишь с установлением необходимой гармонии в системе управления народным хозяйством, товаро-денежных отношений, органически вовлекая товаро-денежные условия в систему планового механизма.

Dragoje Žarkovič

SOCIALISM AND MARKET

The study of the relation between plan and market is an important theoratical and practical question in many respects not cleared up. To see clearly made difficult by the fact, that the clasics of Marxizm left only general references. In these they assumed that the socialism has a high level productive force and therefore there is no commodity production.

There were many negative features of the management system which negated the commodity money relations in the first period of the socialist construction.

The economic management system applied in Jugoslavy — which was based on the so called „economic self management" (autonomy) in itself is not able to secure the functioning of the socialist economy. This is proved by the fact that there is a need for central intervention but greater part of these too frequent and ineffective, and there by the range of effect of the commodity — money relation remains limited.

TARTALOMJEGYZÉK

Felelős kiadó: Dr. Nagy Lajos
86-4534 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető: Surányi Tibor igazgató